

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

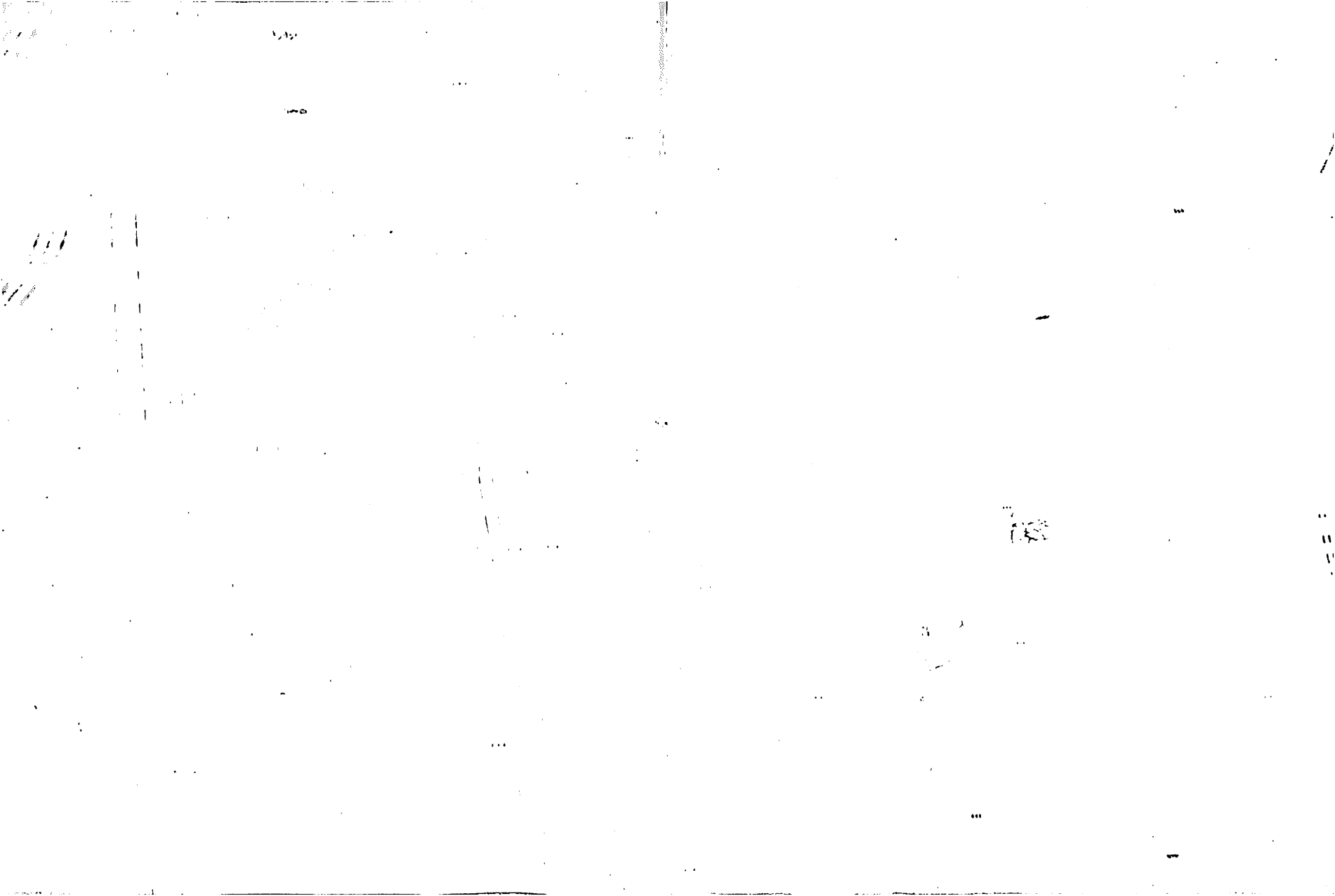
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

3. Steptey.
vlye knyazsk
1906p

291.99

S-38

891.995

5-39

Handwritten signature

Յ. ՏԵՐԵՆՑ

-Ծ ՈՂՎ 2011

2011-07

ՄԵՐ ԽԱԼՓԱՆ

Վ. Է. Պ. Ի. Կ.

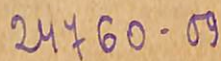
ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Handwritten mark

Տպարան „ՇԻՐԱԿ“ Ալեխանդրապոլ

1906
(43)

Իմ այդ թափառական կեանքի միակ ընկերը
յւմ տասը տարեկան քոյր Վարօն էր, որ ամեն
տեղ հետևում էր ինձ և կատարում առանց հա-

կաճառութեան իմ բոլոր կարգադրութիւններն ու հրամանները. և Վարօն միշտ վարձատրում էր իւր այդ հնազանդութեան համար. ձեռքերս վեր բաշած մէկ էլ սրոշում էի նորա համար առի վերա կամուրջ շինել և առանց յետաձգելու գործին էի անցնում. Վարօն կրում էր այդ շինութեան համար բոլոր հարկաւոր նիւթերը և ահա կէս ժամա ընթացքում, ահազին ու հոյակապ կամուրջը պատրաստ էր և Վարօն լրջութեամբ և հպարտութեամբ անցնում էր վերայից մի տասնութ տնի անդամ, մինչ ես, մի բարի վերա նստած, հանդստանում էի ծանր աշխատանքիցս և զիջողազարար նայում Վարօյի թեթեամիտ հաճոյքների վերա: Յետո սրոշում էի վարձատրել թէ ինձ, թէ Վարօնն մեր կրած աշխատանքի համար և վագում էի գէպի իմ փառաւոր և սիրելի թեթեանին. մէկ վայրկեանում կօշիկներս հանում էի, պահ էի տալիս Վարօնն և, կապկի նման մազկցելով, բարձրանում էի թեթենի վերա ու թափում հասած թուլթր Վարօի գլխին. Վարօն փռում էր իւր գոգնոցը ծառի տակ, թուլթր մէջը հաւարում և ինձ սպասում, որ վայր իջնեմ ու թուլթր միասին վայելենք. և վայելում էինք այնպիսի անխորժակով, որ ճաշին մայրս միշտ զարմանում էր մեր քշակերութեան վերայ:

Բայց այդ մջիւցներին պատահում էին նաև անախորժ ու անսպասելի արկածներ: Ծառի վերա, ճիւղից ճիւղ անցնելիս, պատահում էր, որ անյաջողութեան էի հանդիպում և զգում, որ ճիւղին կանգնելու տեղը, գետնի վերա եմ պառկած, բաւականին անքնական դիրքով: Այդ ժամանակ Վարօն, ամեն բան մոռացած, մի այնպիսի ճիշ ու ազդակ էր բարձրացնում, որ ոչ մի խնդիր ու թախանձանք որ լռէ, որ եթէ գոռա, վիճակս աւելի վատ կ'ըլնէի, գործին չէր օգնում և բանը վերջանում էր նորանով, որ ազետի վայրն էին հաւարում լողկապէս մայրս, մեր պոռաւ գայեակը—անան և ծառան և թեկցո բռնած, նախառնելով ու պարսաւելով, տուն էին տանում, օրհնելով նախախնամութիւնը, որ թեւ, կամ ոտս չէ կտալել: Գնացքը փակում էր այդ գէպերում ինքը Վարօն, որին ճանապարհի ընթացքում, յարմար լողէին, եռ սպառնական նշաններ էի անում, նորա լացի մէջ միայն գտնելով այս խայտառակութեան պատճառը:

Այդպիսի օրեր մայրս մեզ էլ դուրս չէր թողնում սենեակից և ես ու Վարօն, որի հետ շատ չուտով հաշտւում էինք, կամ յնկած պատուհանի դռնին, նայում էինք մեր առաջը բարձրա-

ցած սարի վերայի ահագին, վիթխարի բերդին, կամ, եթէ երեկոյի մօտ էր լինում ժամանակը, գնում անայի փէշերից էինք կաշում, որ մեզ բան պատմէ:

— Աման, առում էր անան, թեչիկը մօնելով, ձեռք վերցրէր ինձանից, թողէր քօրժիս նայեմ, թեիւրս թեճկեցիր, բրդերս իրար խառնեցիր, կորէր գնացէր:

Քայց նվ էր լսողը. մենք զիտէինք որ վերջ ի վերջոյ անան պիտի սկսէ իւր հիւանայի հեքաթները և միայն աւելի յարմար կերպով էինք նստում նորա մօտ, խալիչի վերա:

Եւ անան սկսում էր. և ինչե՛ր ինչե՛ր չէր պատմում նա. Քոս-օղլիի, Չահ Իսմայիլի բաջուլթիւնները մեզ հիացմունք ու զարմանք էին պատճառում՝ աչլը Ղարիբի զժբախտութիւնները մեր սրտից անկեղծ հառաչանքներ էին գուրս բերում, գիերի ու բաջրերի արարքները մեզ վերա սրբազան սարսափ էին ազդում. նոցա ճանկերից թափաւորադնը կամ թափաւորի աղջիկը ապաւուտ էին վերջապէս և հրեղէն ձիու վերա նստած, թռչում գնում էին գերութեան վայրից դէպի իրանց պալատները: Այնտեղ, պալատների մէջ հազարան բիւրբիւնների երգերի ձայներն էին լսում, հուրի փէրիները լողանում

էին աւազանների ու ծաղկապատ լճակների մէջ, անուշահոտ օդի մէջ սոսափում էին խնձորենիները, ծանրաբեռնած անմահական խնձորներով, յետո նոյն օդի մէջ անցնում էր ու լսում մի կամայ հոգոց, ապա մի թեթի խռպոց, յետո զգացում էր անայի կամ մօրս ձեռքերի հպումը, ապա մի տեսակ թեթեւութիւն և օդային ճանապարհորդութիւն—և անայի հրաշայի հեքաթը մահճականերիս վերա գեղեցիկ երազների մէջ էր վերջանում:

Վերջապէս ես եղա տասն երկու տարեկան:

Այն աննման աշնանային օրերից մէկն էր, որոնք լինում են մեր սիրուն հայրենիքի միայն աւելի չոր տեղերում: Մեր լայն այգու հեռաւոր անկիւնը կանգնած, ես և Վարօն համարում էինք ծառի վերա մեծ մեծ ու դեղին-դեղին սերկիւնները, որ արդէն հասել էին և միւս օրը պիտի բազէինք. նոքա էյերարօնի պէս փայլվում էին իրանց ծածկոյ թաւեա տերևների տակից: Մեր հաշիւը նոր էինք վերջացրել, երբ լսեցինք մօրս ձայնը, որ մեզ ճաշի էր կանչում: Ուրեմն հայրս տուն էր եկել. մենք լացինք ձեռներս, մաքրեցինք վերաներս և ներս վաղեցինք ու բրդնեցինք մեր տեղերը սեղանի շուրջը:

Այդ օրը իմ աչքիցս անտես շանցաւ այն

բանը, որ հայրս մի քանի անգամ վերան նայեց առանց մի բան խօսելու: Երբ ճաշի նոտեցիներ, նա ինձ ասաց.

— Սարօ, բաւական է ինչքան անգործ մնացիր, ահա վեց ամիս եղաւ, որ ոչինչ չես տնում, այդպէս գիտցածդ էլ կմոռանաս. պատրաստ եղիր ուրեմն, որ առաւօտ քեզ Սիմոն խալփալի մօտ տանեմ:

Ես ու Վարօն իրար երես նայեցինք և ասլա երկուստ էլ-մօրս երեսին:

— Այ մարդ, ասաց մայրս, տղէն գեռ փորր է, ոյժերը գեռ թոյլ, շուտ չէ նորան վարժատուն տալը, թող գոնեա այս տարի էլ մնա մի րիչ կազդուրի, յետ...

— Կազդուրէ՛, պատասխանեց հայրս, երբ է հիւանդ եղել, որ հիմա կազդուրի, բողկի պէս առողջ է ու բարի պէս ամուր: Թող գնա, ինչպէս ուրիշները, այնպէս էլ ինքը. և որտեղի փորրն է, ահա տասն երեք տարին է գնում: Սեզանից վեր կացանք:

Ես զգացի, որ կեանքիս մէջ մեծ փոփոխութիւն է կատարւում:

Կարծես շրջապատողներս էլ այդպէս էին մտածում: Ենան՝ որի մօտ ես ու Վարօն իսկոյն գնացինք այդ լուրը յայտնելու՝ տհաճութեամբ

յոնց մեր նորութիւնը.

— Հողը գլխիս, ասում էր նա ինքն իրան, բանի տարեկան է, որ ուռտա գնա. խոմ մտքերը չեն գրել սպանել երեխին, պիտի դիմանա էլ թէ չէ... և այդպէս, փնթփնթում էր մեր պառաւ անան մինչև տեղս պատրաստելն, ինձ քնացնելի ու երեսս խաշակներկը:

Մօրս վերաբերմունքն էլ գէպի ինձ մի փոքր փոխւել էր. նա միշտ մեզ հետ մեղմ էր վարւում, բայց այդ օրը մեղմութեանը խառնուել էր և մտահոգութիւնը:

Իսկ Վարօն, խեղճ Վարօ, նա այնպէս էր վիզը ծռել, որ կարծում էիր թէ ահա լաց պիտի լինի: Ախար նա զրկւում էր, օրւա կէս մասի իւր միակ ընկերից, որի հետ նա այնպէս ուրախ ժամեր էր անցկացնում մեր գեղեցիկ այգու մէջ. խեղճը բոլորովին մենակ պիտի մնար տանը և ով պիտի նորա՝ համար ոսկորէ խողովակներով ազրիւրներ շինէր, ով պիտի ծառերին բարձրանար և պտուղ վեր գցէր, ով պիտի փորրիկ սայլեր շինէր:

Բայց իմ խեղճ Վարօ... դուրս եկաւ, որ նորա տխրութիւնը, զորա համար չէր. երբ անան պառկեցրեց նորան և դուրս գնաց, Վարօն վեր կացաւ տեղից և շապկանց եկաւ մօտս:

— Սարօ, ասաց նա սաստիկ կամաց և հեկե-

կարով, անան ասում է, թէ վարժատան մէջ ծեծում են... Ախար մեզը ես, խեղճ Սարո...

ՎԱՐՎԱՏՈՒՆ

Միւս օրը վաղօրեկան արեգակի ճառագայթները գեռ նոր էին դիպել մեր տան գէմը բարձրացած բերդի պարիսպներին, երբ անան ինձ զարթեցրեց բնից. երբ յիշեցի, որ այդ օրը վարժատուն պիտի երթամ, սիրտս սկսեց արագ արագ խփել:

Հայրս արդէն վեր էր կացել, թէյը խմել վերջացրել և ինձ էր սպասում. շտապով ես էլ թէյս խմեցի և հօրս հետ միասին դուրս եկանք:

Մի քառորդ ժամից յետո՛ւ մենք կանգնած էինք վարժատան փոքրիկ շինութեան առաջ: Մի սպիտակ մարուր, մի յարկանի տուն էր դա՛ տերեւախիտ ծառերով ծածկւած և կանաչի մէջ կտրած, այնպէս որ մարդ մինչև ուղիղ շինութեան գէմը կանգնած չլինէր, հեշտութեամբ չէր կարող տեսնել: Տան դռան առաջից, իւր եզերներին կանգնած հաստաբուն ծառերի բները լըւալով, սաշում էր պարզ ու մարուր առւակը. և

քնդհանրապէս այդ փոքրիկ, սպիտակ ու մարուր տունը, իւր կանաչադարձ սլաքալորներով, իւր անհանգիստ ու զօշուշան առակով նայողի վերա խիստ նպաստաւոր տպաւորութիւն էր թողնում:

Դեռ վաղ էր և աշակերտները չէին եկել:

Ձեռքիցս բռնած հայրս ինձ ներս տարաւ նախասենեակը:

Այտեղ պատուհանի մօտ նստած էր մի անձնաւորութիւն, որ խորատուգլուխ կարգում էր լուսամտի գոգին դրած մի հաստ ու հին գիրք. նորա գոգին մրմնում էր մի մեծ ու գեղեցիկ կառու, որին նա մերկնայաբար շոյում էր:

Մեր ներս մտնելը նա կամ չնկատեց, կամ չուզեց նկատել և յոները կիտած, շարունակում էր իւր ընթերցանութիւնը:

Հայրս մօտեցաւ նորան.

— Ներողութիւն ասաց նա, կարելի է տեսնել Սիմոն խալֆային:

— Ինչ կ'հրամայես, ասեց աշրերը զորից բարձրացնելով և իւր երկար ցուցամատը զրքի երեւի վրայ դնելով մեր խօսակիցը. ինչ կ'հրամայես, ազատ, կրկնեց նա, ի դուր աշխատելով իւր դէմքին սիրալիր արտայայտութիւն տալ, երբ տեսաւ հօրս նշանազգեստը:

Չէնց առաջին անգամից իսկ, երբ տեսաւ այդ մարդու երեսը, լսեցի ձայնը, մի ինչ որ ահ ու սարսափ զգացի և աւելի պինդ բռնեցի հօրս ձեռքը. երեսը հիւժւած էր ու լղար. երեսի առհասարակ դեղնագոյն կաշին, ճակատից ցած սկի էր զարկում. ճակատը մի փոքր յետ էր գնում և անկիւններում ճաղատ էր. հաստ ու սե յոների տակից փայլում էին նորա փոքրիկ ու սև աշրերը, որոնք մի տեսակ վախկոտ ու անհամարձակ շարութիւն էին արտայայտում: Նորա ահալին բիթը կեռւում էր ծայրում և դէպի վար գնում, ինչպէս բազէի կտուցը, փոքրիկ քնչաքը չէր ծածկում բերանը և նորա տակից երևում էին այդ մարդու բարակ ու սկապոյն շրթունքները, որ կոպւէքի պէս, պինդ փակւած էին. նորա նօսը սրածայր միրուրը հաւասար չէր բռնում երեսի վերա և տեղ տեղ երևում էր մազի տակից երեսի գորշ կաշին, գլխի մազերը երկար էին ու խոպոպ և խնամքով յետ էին սանրւած. հասակի համեմատ այդ մարդու ձեռքերը աւելի մեծ էին ու երկար:

Նա հազած ունէր սև կտորից վերարկուի պէս մի հագուստ, որն ինչպէս ես յետո տեսաւ նա կրում էր տարաւ ամեն եղանակներին, թէ իբրեւ վերարկու և թէ իբրեւ տան միջի զգեստ:

— Սիմոն խալֆային եմ ուզում տեսնել. կրբ-
ֆինեց հայրս, որդուս մասին հետը բան ունեմ խո-
տելու:

Մեր խօսակիցը, հօրս վերջին խօսքերի վե-
րա իւր սուր ու արագ հայեացքով չափեց ինձ
ոտից մինչև գլուխ և այդ հայեացքից մարմնովս
տարսուռ անցաւ մի ինչ որ անորոշ ահից, ապա
գա վտանգից:

— Եթէ խօսակցելու ցանկութիւն ունիս, ա-
ղաս, հետն պատուելի խալֆային, առայց մեր
խօսակիցը, նեղութիւնը մի գանց առնիր և նը-
ւաստիս հետևիր... տողն մեծատաներբորդ, էջն
հարիւր տասնիններբորդ, աւելացրեց նա մտայոյզ
կերպով իւր գրքին նայելով:

— Ի՞նչ, հարցրեց հայրս, զարմացած այդ
մարդու տարօրինակ ձևերից ու ոճից:

— Եւ ոչինչ, մեծարգօ տէր, պատասխանեց
նա, վերջին նախադասութիւնն չէ վերաբերեալ
ոչ բեղ, ոչ ուստերդ, այլ մի միայն զբաղմանց
իմաց. կընթեռնում սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի
նարեկն և հասկալ եմ մինչ էջն հարիւր տասնին-
ներբորդ տողն մեծատաներբորդ, այս առելով նա
դրեց կառնին գրքի վերա և յամբ ու հաստա-
տուն բայլերով գիմեց գէպի տան ներսերը տա-
նող դուռը:

Երբ մեր ուղեկիցը գնաց, ես խօսոյն նկա-
տեցի, որ նա մի ոտից կապ է. մենք հետեցինք
նորան և, մի սենեակ անցնելուց յետո, մտանք
Սիմոն խալֆայի սենեակը:

Մեր ներս մտնելու րոպէին Սիմոն խալֆան
նստած էր գրքերով ու տետրակներով լցած
սեղանի առաջ և ֆինջանից սուրճ էր խմում. մեզ
տեսնելու պէս նա վեր կացաւ ու դիմաւորեց
մեզ:

Դա մի 40-45 տարեկան լիքը մարդ էր,
դէմքի փափուկ գծերով, մեծ, բարի ու ծիծաղ-
կոտ աչքերով և արագ շարժումներով. երբ մենք
ներս մտանք և նա բարձրացաւ ու մօտեցաւ մեզ՝
նորա գլխի ֆէսի փունջը այնպիսի ուժգին
թռիչքներ գործեց գէպի վեր ու վար, որ կաթ-
ծիս ազատութիւն էր տեսնում և պոկել էր
ուզում իւր բարձրագիր տեղից:

Խալֆան հազած ունէր վանի շալից մի երկ-
նագոյն բաճկոն, որի տակից փայլում էր մա-
րրութեամբ նորա սպիտակ ելակը. նոյն վանի
շալից կարած անդրափարտիրը մի փոքր կարճ
էր գալիս խալֆային և բոլորովին չէր ծածկում
նորա զարկած ու պտղապոյ կօշիկները. խալ-
ֆային առաջին անգամ տեսնողը կարծում էր,
թէ նա բազանիսից նոր է դուրս եկել և թէ

նորա շորերը լացարարի և գերձակի մօտից
 նոր է բերած, այնքան ամեն բան նորա մէջ ֆի-
 գիբական մարքութեան դրոշմ էր կրում:

Մեր ուզեկիցը մեզ ներս բերելուց յետո ին-
 քը մի փոքր յետ ընկաւ մեզանից և դառնալով
 Սիմոն խալփային խօսեց մէկ մէկ ու հանգի-
 սաւոր:

— Պատուի խալփա, այս բարձրաստիճան
 ազան ունի փափագ խօսակցելու հետն քո իւր
 մանկահասակ ուստեք ապագայից առթիւ, եթէ,
 հարկաւ, դու ետ ունես զփափագն նորան ունեն
 գնելու: Երժանապատիւ խալփան սա է, ազատ,
 դարձաւ նա գէղի հայրս, և իւր լիայոյս, որ
 հմուտ ձեռաց յանձնելոց ևս զգաւակ քո:

Եյսպէս խօսելուց յետո նա, երկու ձեռը
 կրծքին գնելով, խոնարհ զլուխ տուեց խալփա-
 յին և հօրս և, կապալով, դուրս գնաց:

Եյս մարդու թէ կերպարանքը, թէ շարժում-
 ները և թէ խօսակցութեան ձևը այնքան տար-
 օրինակ էին, որ հօրս առաջին խօսքը խալ-
 փայի հետ այդ մարդու մօտին եղաւ:

— Ներսդուծիւն համարձակութեանս համար,
 ասեց հայրս ժպտալով, բայց խնդրեմ ասացէք,
 պատուելի խալփա, ով է այդ տարօրինակ մարդը:

— Մեր տիրացու Յունանն է գա, պատաս-

խանեց խալփան, մի գժբաղդ երիտասարդ, որի
 պատմութիւնը տխուր է ու կարճ. Հորս հինգ
 տարի սորանից առաջ կար այտեղ մի ոմն Ղա-
 զար խալփա, որին փոխարինեցի ես այս զպրո-
 ցում. անցաւորաց շարախօսելը թեպէտ և դովա-
 կան բան չէ, բայց իւր աշակերտների գէմ այդ
 մարդու գործած մեղքերը այնքան շատ են ու
 ծանր, որ առանց զայրոյթի յիշել այդ մարդուն
 անհնարին է. զպրոցի մէջ նա վարժապետ չէր,
 այլ մի հրէշ, մի զազան, որ իրան նպատակ էր
 զրել ոգորմելի իւր սաներին մի երկու այբ սո-
 վորեցնելը էժան շնտեցնել. ծեծ, բարչ, հայհոյ-
 եանք—սորա էին այս մարդու գաւտիարակչու-
 թեան միջոցները. մի օրինակ,—և բաւական է,
 ամեն երկուշաբթի օրերը, կանուխ առաւօտեան,
 ճիշն ու լացը աղմկում էին դպրոցը ու շրջակայ-
 քը և զարհուրանք բերում լսողի վերա—գա
 Ղազար խալփան «սրա փալախառի» էր դնում
 իւր աշակերտներին. սրանք այս գլխից երկուշաբ-
 թի առաւօտից, պիտի ուտէին ծեծը, այն մեղ-
 քերի համար որ կարող էին կատարել յետո. և
 ահա բեզ, ազատ, հետեանքը,—այդ գժբաղդ երի-
 տասարդը: Տէրտէրութեան է պատրաստուում գա
 և այդ ութը-տասը տարւա իւր ուսման ընթաց-
 քում ինչեր է բաշել հանգուցեալ խալփայի ձեռ.

ԲՏ - օգտե

ըից այդ միայն իւր գաղտնիքն է, ինչպէս մասնաւորապէս իւր գաղտնիքն է և այն, թէ ինչպէս և ինչո՞ւ համար, փալախա գնելիս, Ղազար խալֆան, իւր հարբած լուպէին, կոտորում է խեղճի ոտը...

Բայց մեծ է այդ երիտասարդի կամրի ոլժը, ոտը կոտորելու շորքօրդ օրը, ոտը „եախու՛՛ճզամ ու կապամ, նա դարձեալ գալիս է իւր գահճի մօտ աւետարան կարդալ սովորելու... դպրոցի մէջ հիմա ինձ օգնում է և ծառայում:

Բայց անցնենք դորձին, աղաս, ասեց խալֆան յանկարծ, մի փոքր կանգ առնելուց յետո, և ես նկատեցի, որ խալֆայի համար խիստ ծանր էր այդ պատմութիւնը և նա չէր կամենա նորից փերադառնալ այդ առարկային: Հայրս մօտ բաշեց իւր աթոռը խալֆային և նրանք սկսեցին խօսել իմ մասին, մինչ ես թերթում էի սեղանին զըրուած Վենետիկեան Մխիթարեանների պատկերազարդ հրատարակութիւններից մէկը և մի ականջով լսում, թէ ինչպէս է որոշւում վիճակս:

Երբ դուրս եկանք խալֆայի մօտից հայրս ասեց ինձ.

— Իմացմար, Սարօ, քեզ վարժատուն տւեցի և էգուցւանից կսկսես գնալ դասի.

— Զատ լաւ մարդ է խալֆան, ասեցի ես հօրս, սեպհական մտքերիւ պատասխանելով:

ԵՌԱՋԻՆ ԴԵՍ

Միւս օրը առաւօտեան, նոր շորերս հագած, կօշիկներս սրբած, նոր կարած պայուսակս— „չանթաս“ կոլքս կախած, ես վարժատուն մտա:

Խիստ վաղ էր և աշակերտներից ոչ որ գեռ չէր եկել միայն տիրացու Յունանը, երեկւա մեր տեսած մարդը, իւր առաջւա տեղը նստած, կատուն զոզը, կարգում էր:

Ես անցա նրա մօտից և գնացի գէպի պատուին, երբ լսեցի հտնիցս նրա հրամայող և խիստ ձայնը:

— Կանգնիր և եկ աստ, մըր առաջ բարի:

— Դատատուն եմ գնում, պատասխանեցի ես յետ դառնալով և իսկոյն յետ քաշւելով նորա խոժոռ հայեացքից:

— Դատատուն երթաս, բարի. բայց ում տղան ես, չիցե՞ թէ սայլապանի:

— Ոչ ասեցի ես, հայրս սայլապան չէ.

—Ա, ուրեմն ազայի տղա ես. ապա էր ես մեծացել մէջն ակոռի:

—Ես ակոռում չեմ մեծացել, ասեցի ես և փորձեցի հեռանալ:

—Կանգնիր և ունկն դիր, ասեց տիրացու Յունանը հրամայողական ձայնով: Ուր շտապես, ընդանից բան հարցանեմ:

—Ի՞նչ ես ուզում ինձանից, ասեցի ես բողբոսուր ձայնով ու յետ յետ բաշխելով:

—Տուր ինձ պատասխան, ուր ես մեծացել, մէջն ակոռատան, թէ մէջն կատարեալ ընտանեաց:

—Ակոռում չեմ մեծացնլ ասում եմ ես, էլ ինչ ես ուզում:

—Եթէ ստոյգ է խօսք քո, ապա ուրեմն րազարաւար կենաց էր ես անձանօթ:

—Ի՞նչ, հարցրի ես, լաւ չ'մբռնելով Յունանի օտարոտի ոճը:

—Երբ անցար մօտիցն իմ, միթէ՞ ոչ տեսեր, զի աստ նստած կնիթեռնում:

—Ինչպէս:

—Թէ ես հոս նստած կ'կարդամ գիրքն:

—Այո, տեսա:

—Ապա ուրեմն էր գլուխ չ'սոնարհեցիր, ինչպէս մարթ է րազարաւարի մանկան: Ես լուռ

կանգնած էի Յունանի գէմը, կատարն նայելով, որ նարեկի թերթերի հետ էր խաղում մինչ ինքը Յունանը, ներքին հաճոյքը գէմքին, զննում էր այն տպաւորութիւնը, որ անում էր ինձ վերա իւր զրաբար կշտամբանքը:

—Ասեմ քեզ, էր ինձ բարե, «թէմէնէ», շարեցիր, երբ անցար մօտիցս, կրկնեց Յունանը բարկացկոտ ձայնով, այ ինչ ասեմ:

—Այս նախասնեակում միշտ նստած ես, ես էլ կարծեցի թէ այստեղաց ծառան ես, դորա համար էլ...

Տիրացու Յունանի մինչ այդ խոժոռ գէմքը եղծեց րօպէապէս րմծիծաղը, որ իսկոյն տեղի տեց նրա գէմքի վերա շարութեան ու տեղութեան արտայայտութեան:

—Կարծեցիր, որ ծառա եմ... կրկնեց նա հեգնութեամբ, հարկաւ, հարկաւ, բարձրաստիճան ազաների համար ամեն որ ծառա է, իրանցից ի բաց. նորա են միայն, որ եկած են իշխելու և վայելելու հաճոյքն աշխարհի... չիր նոցա համար ոչ մեծ և ոչ փոքր, ոչ տգէտ և ոչ գիտուն, ոչ խոնարհութիւն և ոչ պատկառանք. արդ, դիցուր ծառա է նւաստս, առարինութեան պտակըն չէ՞ արդեօք խոնարհելին նւաստոց առաջ: Այո, արժանապատիւ աղան, այո, նուաստս ծա-

ռայ է, բայց ոչ քո և քո նման անտաշ կոճղի-
րի, այլ տիրոջն մերս Յիսուսի Քրիստոսի։ Գնա՛
ուրեմն և նստիր տեղն քո, պարկ տգիտութեան
և ամբար կոստութեան և իմա՛ որ քաղաքաւար
ու պարկեշտ մարդու պարտքն է գլուխ խոհար-
հել առաջն մեծաց և գիտնականաց. զնա և միւս
անգամ լեր աւելի ուշագիր, եթէ ոչ, ասեց նա,
երկար ցուցամատը վերաս թափ տալով, որ ոչ
լիցէ ունկամր լիցէ թիկամր։

Տասր բոսէ տեղեց Յունանի այս ծաղրն ու
անարգանքը և դատաւուն մտա թէ չէ, սիրտս լըց-
ւեց և ինձ սկսեց խեղդել անողատուութեան
զգացմունքը և անօգնականութեանս գիտակցու-
թիւնը. անմիջապէս աչքիս առաջից անցան մայ-
րըս, քոյրս, պառաւ անաս... ահ, ինչո՞ւ անաս մօ-
տըս չէ. նա ցոյց կտար այդ կաղ տիրացուն, որ
չի կարելի առանց պատճառի ինձ այգդէս նե-
ղացնել. այնպէս բան բանար գլխին, որ տիրա-
ցուն ականջները կախէր...

Բայց ուր էր անաս... և ես սկսեցի կամաց
հեկեկալ, այնպէս, որ տիրացու Յունանը չիմանա։

Մինչ ես այս տխուր մտածողութիւնների
հետ էի դատատան դռները բացւեցին և աշա-
կերտները մէկ մէկ ու խումբ խումբ սկսեցին
ներս գալ։

Նրանք տեսան ինձ և սկիզբը մի կողմ հաւա-
քւեցին, միմիանց մէջ ինչ որ խօսեցին, անկաս-
կած իմ մասին, և կամաց կամաց ինձ մօտե-
ցան։

— Թաժա է, ասեց մէկը։

— Այստեղացի չէ, վրա բերեց միւսը։

— Չաա ուռած է, երեի անուշեղէն քիչ են
տուի, աւելացրեց մի ուրիշը։

— Տղերք, լացել է նոր, գոռաց չորրորդը և
այդ աղաղակով հաւարեց բոլորին գլխիս։

— Երեի ծեծով ու քարշով են բերել. նայե-
ցէք, աւելացրեց նոյն տղան, մատը համարեա
աչքերիս մէջ կոխելով. էլի պիտի լա, Մանուէլ,
արի տես։

Գրութիւնս բանի գնաց կրիտիրական դար-
ձաւ. տաս տասն ու հինգ հոգի գլխիս հաւար-
ւած, մասխարա էին ձգում ինձ և բանի հո ձայն
չէի հանում, այնքան նրանք յանդուգն էին դառնում
և երես առնում և ես զգում էի, որ մի քիչ էլ ան-
ցնի, բոլորովին բանը պիտի փշանա, ես առա-
ւել, որ արգէն մի բանի դմբոց ու չապոց ետե-
ւիցս ու կողքերիցս զգացի։ Ել ո՞ր օրւա հա-
մար էի այնքան մուշտակով արել ու «գիւլաշ»
բռնել ամեն մի տղի հետ, որ յանդգնում էր
քար ձգել մեր բաղչէն, կամ մեր ծառներից ել-

ներ, միթէ ոչ այսպիսի:

Ճիշտ է շուրջն տասն տասն հինգ հոգի էին, բայց բանը մինչև չպարոյցի ու դմբոցի հասնելուց յետո, այդպիսի հաշիւներ էլ ուրիշ է անողը:

— Ձեռք յետ բաշիր, ասեցի ես տղային, որ մատը աչքս էր կոխում, ձեռք յետ բաշիր, կրկնեցի նորից ու տղայի ձեռքն խփեցի:

— Ում ես զարկում, թողէր ես զրան պատեղ չինեմ, գոռաց տղան, յարձակման շարժում անելով:

Բայց ես ինքս առաջինը յարձակեցի և խիտ յաջող կերպով նրա մէջքից բռնեցի ու հէնց դատատան մէջ տեղը սկսեց մի մենամարտութիւն երկուսիս մէջ:

— Թողէր տեսներ, որը կ'զարկէ, Ձուրաբը, թէ թաթէն, ասեց նա, որին տղերքը Մանուէլ էին ասում և աշակերտները, կուռզներին առնելով լայն շրջանակի մէջ, հանդիսատես կանգնեցին:

Հակառակորդս ինձանից մեծ էր և շատ աւելի ուժեղ, բայց իմ առաւելութիւնը նրա մէջն էր, որ հակառակորդիս բռնել էի շատ յաջող և յարմար կերպով և ոչ մի հնարաւորութիւն չէի տալիս իրան դուրս գնել իւր ուժը ամբողջ չափով. նա աշխատում էր գուրս պրծնել իմ ձեռից, որ ինձ նորից բռնէ, ես աշխատում էի

բաց շիթոնել և, ինչքան հնարաւոր է, շուտով գետին խփել և ես նորից լարեցի բոլոր ուժս ախոյեանիս վեր բարձրացնելու համար:

— Տղերք, յեռ բաշեցէք, Ձուրաբը ընկնում է, ասեց Մանուէլը և նոյն բաղէին թէ ես. թէ Ձուրաբը, ամենապինդ կերպով գրկախառնած, գետին ընկանք ահագին թափով:

Ձուրաբը յաղթւած էր. նա հեւալով բղաւեց յատակից:

— Գոգոր, հասիր, սպանեց ինձ:

Այդ բաղէին, տղաների շրջանը ճգելով, ներս ընկաւ մի մեծ և ուժեղ պատանի բռնեց ուսերիցս և այնպէս սկսեց թուփ տալ, որ ես իսկոյն բաց թողեցի իմ հակառակորդին և, բաղէապէս, ոտքի կանգնեցի շուրջն տեղից, որ վայր չնկնեմ. նոյն բաղէին Ձուրաբն էլ վեր թռաւ, նորից վերաս յարձակեց:

— 2է, այդ չեղաւ, ասեց երկուսիս մէջ տեղը թռնելով նա, որին Մանուէլ էին կոչում և ճարպիկ ձեւերի արագ շարժումներով մեզ երեքիս էլ միմիանցից բաժանեց: Ամօթ չէ, երկուսը մէկի գէմ Գրիգոր, բոլիցդ ամաշիր, դու բռնանների հետ կպիր:

Ես զարմացա այն հեղինակութեան վերա, որ ունէր տղերանց մէջ Մանուէլը: Հէնց որ նա

մէջ մաաւ ու խօսեց, Գրիգորը, մեղաւորի ժպիտը գէմքին, ըթի տակ փնթփնթալով առաջադիւզից հեռացաւ։ Մնացած աշակերտները իւրօրէն շրջապատեցին Զուրաբին և մի կողմ էին քաշում, մինչ սա նազուտուղ էր անում, նորից կպչելու ցանկութիւն էր յայտնում և բացատրում, որ եթէ ինքը վար ընկաւ, պատճառը իւր սայլծարւելն էր միայն։

Այդ իսկ րօպէին դասատուն մտաւ Սիմոն խալփան. տղերքը մի ակնթարթում ցրեցին և բռնեցին իրանց տեղերը։

— Սա ինչ բան է, առաջ խոստում գէմքով խալփան, երբ տեսաւ տղերանց համախմբումը և իմ յուզած գրութիւնը։ Այդպէս էր զիմաւորում ձեր նոր ընկերին. այդ անասուններն են միայն, որ ծեծում ու հալածում են իրանց հօտի մէջ մտած նորեկին, իսկ բանական էակին դա վայել չէ, զաւակներս։ Սէր, սէր, սէր գէպի ձեզ նմանները— ահա այն ամենամեծ զգացմունքը, որ մարդուն տարբերում է անասունից և նորա առարկանութեանց պակք կազմում։ Սարգիս Թոռունեանը ձեր նոր ընկերն է, տղերք, ձեր դարիք ընկերը, առաջ խալփան, ինձ ցոյց տալով, սերեմն աւելի ևս սիրով պիտի նայէք նրան. իսկ դու, զաւակըս, դարձաւ խալփան գէպի ինձ, մի յուսահատ-

ւիլ, կ'սովորես, իմ տղերքս լաւ տղերք են, քրեկ կարգաւ դու արդէն գիտես, դէ, ուրեմն, գնա և նստիր Մանուէլ Մանուկեանի մօտ. այ, այնտեղ։ Գէհ, տղերք, սկսենք։

Սիմոն խալփայի վարժատունը մի դասատու-նից էր բազկացած, աշակերտները ըստ իրանց գիտութեան չափին, երկու մասի էին բաժանւած և տմեն մի մասը առանձին նստարանների վերա միասին նստած. խալփան երկու մասի հետ էլ միաժամանակ էր պարապում։ Առաջի մասին նա կարգաւ գրել էր սովորեցնում, իսկ երկրորդ մասին թւարանութիւն, կրօն և մասամբ աշխարհագրութիւն. երգեցողութիւնը, որ տղերանց ամենասիրելի առարկան էր, երկու մասի հետ էլ միասին էր պարապում. ամենասիրելին էր մեզ համար երգեցողութիւնը այն պատճառով, որ ամեն անգամ այդ դասից առաջ կամ յետո, խալփան պատմում էր մեզ զանազան բաներ մեր պատմութիւնից և մեր պապերի հերոսական գործերը ձայների և գեղեցիկ հնչիւնների հետ էր կապում մեր մտքի և յիշողութեան մէջ։

Դասերը հարցնելուց յետո, խալփան սկսեց քայլել դասատան մէջ և ասեց։

— Տղերք, հանեցէր տետրակներդ, նոր երգ

պիտի թելադրեմ:

Աշակերտները տետրակները հանեցին և Սիմոն խալփան սկսեց երգի թելադրութիւնը:

Ես լարւած ուշադրութեամբ գիտում էի այդ առաջին դասի բոլոր մանրամասնութիւնները, և ամենից շատ իմ ուշ ու միտքս գրաւել էր ինքրը խալփան: Արագ արագ նա բայում էր դասատան մէջ և այնպէս եռանդոտ շարժումներով էր արտասանում երգի ամեն մի նախադասութիւնը, որ կարծես ոտանաւորը ինքն է նոր հեղինակում ամենամեծ ստեղծագործական յուզման մէջ:

Իսկ նորա ֆէսը... Տէր Աստուած ինչ էր բաշում այդ ֆէսի խեղճ փունջը մեր խալփայի գլխին... և այս կողմն էր ընկնում և այն կողմը և հաւաստարարէս զազաթի վերայ էր ցրվում, իսկ մերթ րնդ մերթ, խալփայի ամենաեռանդոտ շարժումների ժամանակ, այնպէս ուղղահայեաց էր կանգնում գլխին, որ ես սկսում էի կասկածել, մի գուցէ նա իւր հետ վեր բաշէ ֆէսը և մեր խալփան գլխարաց մնա:

Ֆէսի թռիչքները այնքան ուժգին էին ու ստեղծ, որ ես իմ այդ կասկածներս նոյն իսկ Մանուէլին հաղորդեցի կամաց ձայնով:

Մանուէլը խօսքերս բարհաճութեամբ ընդունեց և ի նշան իւր բարեաղակամութեան սե-

ղանի տակ մի հատ բռունցքով ծնկանս խփեց և այդ յառաջարանից յետո սկսեց մեր կամացուկ խօսակցութիւնը:

— Գիտես, սաղ աշխարհ որ ման գաս, այդպէս մարդ չես գտնիլ. առաջին գիտնականն է ու ազգասէրը:

— Ո՞րտեղից է եկիլ:

— Էրզերումից է. թուրքերի ձեռից է փախել. թուրքերը որ տեսել են, թէ հայերը այսպէս լաւ մարդ ունին, աչքերը չէ վերցրել, ուզեցել են սպանել:

— Խո շատ բարկացկոտ չէ, չի՞ ծեծում:

— Բերանից մի շոռ էլ չես իմանալ. ծեծող—տիրացուն ահա, մեր դահլձը նա է:

Երբ խալփան հրկը գրել տւեց, եղանակն էլ մի քանի անգամ ինքր երգեց և մեզ երգել տւեց, նա հրամայեց աշակերտներին տետրակները պահել:

Տղերք, այս երգերը, որ սովորում էր, լաւ պահեցէր մտքերդ, տսեց նա. ձեզ պէտք կ'գան, չբաւոր մարդկանց գաւակներ էր գուր, անտուն ու անտէր մի չարքաշ ազգի որդիք. ձեր կեանքի ընթացքում գուցէ շատ նեղութիւնների ու հալածանքների հանդիպէր. ահա այդ տխրութեան ընթացքներին նորա ձեզ պէտք կ'գան. եր-

գեղիս ձեր դարձերը կ'փարատեն մասամբ ու թեթևութիւն կ'ըզար. երգելով աշխատեցէր, երգելով տարէր ձեր ցանն ու դարտը, յուսահատւած մարդը միայն չի երգում, մի թողնէր բարեմըն, որ յուսահատութիւնը տիրէ ձեր սրտին, որովհետեւ ամեն մէկիդ համար շատ զործ կա անելու. ինչքան դուր գծադր լինիր, ձեզանից աւելի գծադրները կան, աւելի աղբաւները աւելի օգնութեան կարօտները, ահա, բացի ձեր ցաւը հոգալուց, այդ անօգնականներին էլ պիտի օգնէր. այդ գծադրները, այդ անօգնականները ձեր կողքին են, ձեր հետն են, ձեր տարաբաղ թաճկահայ եղբայրներն են:

Այստեղից տառը վերստ հեռաւորութեամբ, ծածկատանում, ապրում են մի բանի միջիտն, ասել կուզէ հազար հազարներ մեր անբաղ իշխաններին, որոնց վիճակը վատից էլ վատ է, որոնք անասունների դրութեան են հասցրած. բերանները փակած, ձեռքերը կապած, ոտքերը շղթայած. մինչդեռ մի ժամանակ այդ գծադր ժողովուրդը ազատ կեանք է ունեցել և այնպիսի ազնիւ, մեծ գործեր է կատարել, որ պատիւ ու պարծանք է ողջ մարդկութեանը:

Մեր նախահայր հայկը ազատ կենաց համար միայն իւր սրգիններով ու թռռներով համարձակ

գործս եկաւ Բէլ անունով հսկա թագաւորի դէմ և թէ իրան Բէլին սպանեց, թէ դորքը կոր ի գլուխ կոտորեց. հայոց զբոքների սպարապետ կարմիր Վարդանը, մեր սուրբ հաւատը պահպանելու ու պաշտպանելու համար, փոքրիկ զօրքով, դէմ գրեց Յազկերտ սպարսից զօրաւոր թագաւորի բիւրաւոր ուժին, որ հայաստան էր խուժել քրիստոնէութիւնը ջնջելու համար, և կոր ի գլուխ կոտորեց կռապաշտ թագաւորի անհամար զօրքը. մեր ողջ պատմութիւնը, գաւակներս, տեսնում էր, կռիւ է եղել մեր ազատութեան ու հաւատի համար և այդ կռիւ մէջ մենք ամեն բան զոհ ենք բերել, թէ թագ, թէ երկիր և թէ ժողովուրդ և մնացել ենք քչւոր ու մենակ. բայց ոյժը շատուրութեան ու զօրութեան մէջ չէ, ոյժը ճշմարտութեան մէջն է, որին պաշտպան պիտի հանդիսանանք մենք միշտ:

Առանց չեղելու մեր պապերի ուղիից մենք պիտի գնանք այդ ճշմարտութեան շաղով, զոհելով ամեն ինչ և, լիայոյս եմ, մի օր կ'յաղթանակէ ճշմարտութիւնը, կ'խորտակի չար ու կոպիտ ոյժը, որ ներկայումս կաշկանդում է, ձմռան պէս, մեր երկիրը և մեզ համար ևս դարուն կ'գայ: Զաւակներս, առանց յուսահատութեան աշխատել ու ապրել ազգի համար—այ ձեր գեղեցիկ սպազան:

Այս, զաւակներս, եղէք ծառա ձեր հայրենեաց, այս է իմ խնդիրս ու խրատս ձեզ:»

Ես մնացի խալֆայի մօտ համարեա մի ամբողջ տարի և նա այս խօսքերով էր վերջացնում միշտ երգեցողութեան զատը: Այս անգամին էլ այդ խօսքերը ասելուց յետո նա գուրս գեաց դասատնից:

ՏԻՐԱՅՈՒ ՅՈՒՆԱՆԸ

Սիմոն խալֆայի ետնից գուրս նոր էր փալակի որ ներս մտաւ տիրացու Յունանը, կաշւէ կազմով հաստ ժամագիրքը երկար ձեռքին:

Առանց աշակերտների վերա նայելու՝ ծանր, յամբոյն ժաց քայլերով նա մօտեցաւ իւր աթոռին և հանելով գրպանից գտնաւոր թաշկինակը, նստաւ մի քանի անգամ խփեց նորանով և մաքրեց աթոռի և աթոռի առաջ գրած սեղանի փոշին և ապա, փեշերը խնամքով վեր քաշելով, նստեց իւր տեղը, բացեց ժամագիրքը, մատը դրեց մի տողի վերայ և նոր միայն ձգեց մի կասկածոտ ու զննող հայեացք աշակերտներին: Վերջինները, որ Սիմոն խալֆայի գնալուց յետո, մի քանիսր տեղերիցը վեր էին կացել, մի քանիսը հանել էին և ուտում էին հետները բերած նախաճաշիկը իրար հետ խօսելով և վիճելով, Յունանի ներս մտնելու պէս՝ սկսեցին և մէկից դասատան մէջ

տիրեց մի աշխարհի մեռելային լուսթիւն, որ ճանճի բզզալն անգամ լսելի պարձաւ:

Սա դասամիջոց էր և տիրացու Յունանը ներս էր եկել իբրև «պստի խալֆա» թէ կարգը պահպանելու և թէ նոր կարգադր-գրել սովորողների հետ կրկնութիւններ անելու: Մի փոքր այսպէս հսկելուց յետո, Յունանը տեղից վեր կացաւ, մօտեցաւ փոքր աշակերտներին և սկսեցին կրկնութիւնները այս ձևով:

—Առիկ ինձնէ է, հարցնում էր տիրացու Յունանը երգելով և գնելով իւր երկար մատը գրքերի մի որեկից տառի վերա:

—Ամալը է, պատասխանում էր աշակերտը նոյնպէս երգելով:

—Այր մալ գտիր ամառնամ, հարցնում էր նորից տիրացուն, մատը գրքից վերցնելով. եթէ աշակերտը գտնում էր այդ նոր այբը, տիրացուն բէնն էր հարցնում, եթէ ոչ, նա խփում էր քանոնով աշակերտին և ինքն էր ցոյց տալիս այսպէս և շարունակում էին կրկնութիւնները մինչև ալփա բէտայի վերջին տառերը: Այսօր էլ մի քանի աշակերտների հետ այդ ձևով կրկնութիւններ անելուց յետո, տիրացուն եկաւ և իւր տեղը նստեց ու սկսեց նորից կարգին հսկել:

Մի ձեռումը բռնած հաստ քանոնը, նա մերթ

ընդ մերթ իւր կատկածստ և գննող աչքերը վեր էր բարձրացնում նարեկից և վայ էր, թէ տեսնում էր մէկի շարութիւնը, բարձր խօսքը կամ եռանդոտ շարժումը. կադալով, բայց յամր ու հանդարտ բայերով, ինչպէս մի որսորդ, որ գիտէ, թէ որտեղ իրանից չի փախչելու, նա մօտեցնում էր մեղաւորին և աշխարհի հարեւոյններ էր հասցնում նորա թաթերին ու թիկունքներին, որ չպոյցն ու դմբոցը ուղջ գասատունն էր բռնում:

Ես էլ այդ օրը կերա տիրացու Յունանից ինձ հասանելիքը և այդ իսկ օրանից իմ մէջ ամրացաւ ու մնաց այն թշնամական զգացմունքը, որ տաժում էին գէպի նա բոլոր տղերքը:

Հիմա, երբ նկարագրածս անցած գնացած օրերի գլխից թռել ու անցել է տարիների մի երկար շարք, երբ ակոթեմանով եմ մտաբերում նոյն իսկ այն, ինչը ինձ այնքան ցաւ էր պատճառել և արտասուք բամբկ աչքերիցս, ես գտնում եմ այդ խոտատիրտ մարդու անգթութեան և անսրտութեան պատճառները:

Վերին սատիճանի անընդունակ և բթամիտ տիրացու Յունանը սոսկալի ծեծ ու քարշի տակ, իւր ուռման վարձը մուրալով, անբուն գիշերներ գրքերի վերա անց կացնելով, իւր կոտրւած ոտքի գնով մի քանի այբ էր սովորել հին խալ-

Փայտական գառընթացից: Դա այնպիսի մի յաղթանակ էր իւր համար, որ նա իրան այլևս իրաւունք չէր համարում շարունակել ու պահպանել սովորական յարաբերութիւնները իւր շրջապատողների հետ, որպէսզի շտորացնէ իրան և իւր գիտութիւնը: Այսպէս նա առանձնացել էր և կտրւել բոլորովին իւր շրջանից և իւր նմաններից: Այս գրութեան մէջ, եթէ շրջապատողների վերաբերութիւնը թշնամական է, ծագրող, ոչ բարեացակամ, մարդս կառկածու է դառնում: Բայց այլ վերաբերմունք կարող էինք ունենալ մենք, երկխաներս, գէպի մի տարօրինակ մարդ, որ բացի ընթացի մեծամտութիւնից չունէր ոչ մի այլ մտաւոր առաւելութիւն և բացի արհամարանքից, չունէր մի այլ զգացմունք գէպի մեղ:

Եւ ահա մենք էլ մեր կողմից առում էինք տիրացու Յունանին մեր մատաղ սրտի բոլոր դժբախտութեամբ և եթէ գտնում էինք որեւէ միջոց անպատիժ կերպով նորան վիրաւորելու, մենք այդ գործ էինք դնում նոյն բաւականութեամբ, ինչպէս ինքը մեզ ծնւում ու քաշւում էր. Յունանը մի ոտից կալ էր և այդ էր ահա մեր ծաղրի առարկան. անունը «Թոփալ դե» էինք դրել և ահագին բաւականութեամբ այդ անունը երեսովն էինք տալիս, երբ ձեռքից պրծնելու հնար էինք

գտնում: Այդ անունից նա կատաղում էր այնպէս, ինչպէս սատանան աղօթքից և վայր եկել էր մեզ տարել, թէ մէկն ու մէկին բռնէր. վրէժը լուծւում էր աննկարագրելի անգթութեամբ:

Եւ ահա այդ փոխադարձ թշնամութիւնն էր պատճառը, որ Յունանը խուռափում էր մեզ հետ պատահելուց վարժատան շինութիւնից դուրս, փոփոցում, կամ նոյն խոկ վարժատան պարտիզում: Դասերը վերջացնում էինք թէ չէ, նա չբանում էր և մեզ այլևս չէր երևում. այդ գէպերում մենք նայում էինք, արդեօր չենք կարող միասել, ոչնչացնել Յունանին պատկանող որևիցէ առարկան. պատահում էինք նարեկի լծերը, եթէ կարողանում էինք ձեռք ձգել գիրքը, որ շատ հազիւ էր պատահում, բանի որ Յունանը միշտ գիրքը ձեռքին էր ման գալիս, փախցնում էինք և կորցնում Յունանի կոնդորաները (հողաթափի նման ոտնամանները)—եթէ պատահում էր, որ կոնդորաները, դռան առաջ հանելիս, նա նախասեռեակն էր թողնում և իւր սենեակը չէր տանում հեռատեղութեամբ: Օհ, ինչ բաւականութեամբ էինք մենք գիտում այդու ծառերի տակ թաղնուած, թէ ինչպէս Յունանը նզովքներով իւր կոնդորաներն է պտուում և չի գտնում:

Եւ ահա տիրացու Յունանի մշտական կառ-

կածութիւնը և ահա աշակերտներից, թէ նոր ծաղր են անելու, նոր դառ են նիւթելու գէմը, բնականաբար ատելութեան և վրէժխնդրութեան էր փոխել. և քանի որ ինքը իւր ողջ կեանքի ընթացքում միայն ճշունների էր ենթարկել, նորա սիրտն ու զգացմունքները խաղառ քաղաքել էին և իւր ատելութիւնն ու վրէժխնդրութիւնը պատիժների ժամանակ նա արտայայտում էր այնպիսի անգթութեամբ. որ կարծես Ղազար խալֆայից իւր կերած ծեծն ու քարշը նա վերադարձնում էր աշակերտներին կրկնակի չափերով:

Իւր բթամիտ մեծամտութեան չնորհիւ նա իւր լեզուն էլ էր փոխել և խօսում էր իւր առանձին գրաբարը, բայց այստեղ տարբերութիւն էր գնում մեր և խալֆայի մէջ. մեզ հետ միշտ աշխատում էր խօսել անհասկանալի գրաբար զարժաւածներով, խալֆայի հետ այն ժամանակ էր միայն գրաբար խօսում, երբ խօսակցութիւնը մեզ մօտ էր կատարում, կամ երբ մեզ ամբաստանում էր խալֆայի առաջ մեր յանցանքների համար:

Բայց կային երկու արարած, որոնց առաջ պատուում էր այն հաստ քողը, որ ծածկում էր տիրացու Յունանի մարդկային զգացմունքները.

գրանից մէկը իւր պառաւ մտրն էր, միւսը—կառուն: Մենք սիրում էինք գիտել այդ մեզ զարմացնող քննութեան արտայայտութիւնները: Ուսումնարան վաղ դպրիս՝ մենք մտնում էինք ծառի բնի ետեւը, Յունանի տան լուսամուտի առաջ, (տիրացու Յունանը մօր հետ ապրում էին ուսումնարանին կից խրճիթում) և, չունչներս պահած, ամենամեծ հետաքրքրութեամբ ներս էինք նայում, և ինչ էինք նկատում. ժամանակ առ ժամանակ միանգամայն անհաւատալի բան. տիրացու Յունանը մեղմութեամբ խօսում էր իւր մօր հետ և խօսում էր մեր, սովորական լեզուով և, որ ամենազարմանալին էր,—մի մի անգամ ժպտում էր, այն ժպտում,—մի բան, որ սշ որ, երբեք չէր տեսել նորա երեսին:

Իսկ կատուն... կատին Յունանը սիրում էր իւր երեխայի պէս. երբ կանուխ էի գալիս ուսումնարան, ես ականատես էի լինում, թէ ինչպէս Յունանը, նստած լուսամուտի մօտ իւր անբաժան նարեկը առաջը, խաղ է անում ժպիտը գէմրին իւր «վանիկի» հետ: Եթէ կատուն մի րիշ իրանից հեռանում էր, Յունանը, ամենամեծ մտահոգութիւնը երեսին, ընկնում էր իրանց տան ու վարժատան անկիւններէն ու կատին պրտրում. այդ րոպէներին նա չէր լսում նայն իսկ

մեր, աշակերտներին, ծաղրն ու վիրաւորանքը:

Ահ, անցած գնացած օրերի հրաշալի յիշատակներ. ինչպիսի փայլուն գոյներով, ինչ պայծառ լոյսի մէջ էր երևում մեզ, երբ կեանքի գարունը անց կացնելուց յետո, մենք մեր ձմռանն ենք սպասում ու ժաստաւառ ու յուետես. ինչո՞ւ է այդպէս թունդ առնում մեր սիրտը երջանկութեան բաբախումով, երբ մի իր, մի չնչին խօսք, պարձնում է մեր հոգու աչքը նորից գէպի անցեալը, գէպի մանկութեան ու պատանեկութեան օրերը, արգիօր ո՞չ թախծալի գիտակցութիւնը, այն անհոգ օրերն ու երջանկութիւնը. սրին մենք այնպէս թզահ սպարում ենք ապարդիւն, արդէն ունեցել ենք և անգիտակցաբար անց կացրել: Ահ, սիրելի խալֆա, քո բարի, ծիծաղկոտ աչքերը, քո բազր լի անկեղծ զգացմունքով խօսքերը, ամբողջ քո զգայուն, քնքուշ անձնաւորութիւնը, քո գեղեցիկ անգաստանը իւր գրքերով, զրով ու երգերով, իւր ծառերով, ջրերով, զրօտանքներով, անկեղծ ծիծաղով ու անհոգ խաղերով կանչում ու հրապուրում են ինձ իրանց, աւաղ, արդէն անհասանելի հեռաւորութիւնից և սիրտս յուզվում է անցած երջանկութեան թախծաղին բաբախումով և շրանում է աչքիցս այն սև կէտը նայնիսկ, որ կազմում էր մեր կեանքի մէջ տիրացու Յունանք:

Այո, ժամանակի դորժած հրաշալի գաղտնիք... ես ներդաժառում եմ ու անյիշատակում եմ նայում հիմա այն մարդուն, որ այնքան արտասուք բամեց մեր աչքերից և այնքան շատ ժամեր զոգացաւ մեր հրաշալի օրերից...

Բայց ինչո՞ւ էր պահում նրան խալֆան, միթէ չէր տեսնում, թէ որ աստիճան է տանջում այդ մարդը իւր սիրելի աշակերտներին:

Այո, խալֆան այդ չէր տեսնում, իսկ մենք ինքներս ոչինչ չէինք ասում. նա պահում էր Յունանին և նայում էր նրա վերա իբրի մի անբաղդ ու անընդունակ էակի, սբին նիւթապէս և մտաւար օժանդակութեամբ օգնելը իւր պարտքերից մէկն էր համարում, իսկ մենք կուռւմ էինք Յունանի հետ մեր միջոցներով: Փամանակին այնպէս էր, որ ամենքի աչքում «պստի խալֆա» Յունանի վարմունքը մեզ հետ բնական էր երևում և մենք երբէք խալֆային Յունանից չէինք զանդատում, թէպէտ հիմա, երբ արդէն վազուց են շոգիացել Յունանի ձեռքով թափած արտասուքները, ես պարզ տեսնում եմ, որ եթէ տիրացուի ամեն անգթութիւնը մենք խալֆային յայտնէինք Յունանը մեր վարժատան մէջ երկար չէր մնա: Ուղիղ է ինքը Արմոն խալֆան էլ պատժել գիտէր, բայց ոչ երբէք անգթութեամբ ու

անարդարութեամբ:

Բայց անցնեմ պատմութեանս:

Գեռ նոր էր տիրացու Յունանը իւր տեղը նստել աջ ու ահեակ քանոնի հարւածներ բաժանելուց յետո, երբ նրա սուր հայեացքն ընկաւ այնտեղ, ուր նստած էր Գրիգոր Սեոյան անունով աշակերտը. դա մի 15-16 տարեկան տղա էր, լայն թիկունքով, մեծ ու ջղոտ ձեռքերով ու սաստիկ ուժեղ կազմաւորով. մեր վարժատան փայլունն էր դա և իւր ոյժի համար մեծ պատիւ ու ազդեցութիւն ունէր վարժատան մէջ. աշակերտների մէջ միայն Մանուէլն էր որից վախենում էր այդ տղան, թէպէտ Մանուէլը նորանից թէ տարով փոքր էր և թէ շատ տեղի թույլ. նա Մանուէլի լաւ ընկերներից էր և բանի որ Մանուէլին տիրացու Յունանը ամենից շատ էր աւտում, Գրիգորն էլ Մանուէլին հասած բաժնից բաւականին ուտում էր. այդ այն Գրիգորն էր, որ սեղեց խառնել իմ և Զուրաբի մենամարտութեան մէջ:

Գրիգորի ամենասիրելի սովորութիւններից մէկը փայտ տաշելն էր. հէնց որ ազատ ժամանակ էր գտնում, գրպանից հանում էր դանակը և ըսկտում էր տաշել կամ փայտի կտորտանք, կամ եթէ փայտ չէր ճարւում, սեղանի ոտը կամ նըստարանի տախտակը:

Եհա այս անգամ էլ նա, առանց նայելու, որ արդէն զրաւել է իւր վերա տիրացուի ուշադրութիւնը մտադրաւ կերպով տաշում էր իւր փայտերը:

— Գրիգոր Սեոյեան, առեց տիրացուն, հաստափղզ Գրիգոր Սեոյեանց, այդ ինչով ևս զբաղեալ, սամի՞ չինես պարանոցիդ համար. չինես, չինես զի հնչեաց ժամն աշխատանաց քո անամնական. այդ ասելով տիրացու Յունանը քանոնը ձեռքն առաւ. նոյն րոպէին Գրիգորը պահեց իւր փայտն էլ, գանակն էլ և տրաւ շարժումով սեղանի վերայից տաշելը սրբեց:

Ինչ՞ էր պատճառը, որ այս անգամ տիրացուն չօգտուեց առիթից և չճանապարհորդեց քանոնով դէպի Գրիգորը, դա մեզ բոլորիս համար անյայտ մնաց և մենք զարմացած վկա եղանք, որ տիրացուն նորից խորատուղեց իւր ընթերցանութեան մէջ: Սակայն մի րոպէ շանցած մենք հասկացանք Յունանի խորամանկ զօրախաղը: Երբ Գրիգորը աղահոված, նորից հանեց դանակն ու իւր փայտերը սկսեց այս անգամ սեղանի տակը տաշել, տիրացուն, որ այդ րոպէին էր սպասում և աշրի տակից Գրիգորին նայում, կամաց ու անձայն կատի նման կուշ եկած, մօտեցաւ Գրիգորին և քանոնի այնպիսի երկու հարւած տուեց Գրի-

գործի ձեռներին, որ փայտերն էլ, դանակն էլ խեղճի ձեռքից փայլեցան և խեղճ «փայլեանք» սաստիկ ցաւից ձեռները բերնին մօտեցրեց:

— Որ ոչ լիցէ ունկամբ, լիցէ թիկամբ, աւեց յաղթական ձայնով տիրացուն և վերադարձաւ տեղը:

— Լիաջոյս եմ, շարունակեց նա նստած տեղից, որ այս նւագ հաստ մորթիկ զգաց զխրատական հարւածն փայտին:

— Տեսնում ես, ասեց ինձ ոչ բարձր ձայնով Մանուէլը, դա մեր գահիճն է, չի ծեծում մորթում է:

— Ինչ անխիղճ զարկեց, խեղճի մատները թափեց, ասեցի ես փոփոխով:

— Բա ինչո՞ւ ես անունը «թոփալ դե» գրել, թէ դա մարդ է, աւելի բարձր ասեց Մանուէլը էլ չ'զիտեմ զիտմամբ թէ սխալմամբ:

— Բեհեզգերուզի բաժին, տանգարամետի ցանկալի հիւր դու, անօրէն Մանուէլ Մանուկեան, ո՞չ տեսնես զիս, տուր ինձ պատասխան, ո՞չ տեսնես զիս:

Մանուէլը լուռ նստած էր:

— Ես հարցանեմ քեզ, ո՞չ տեսնես զիս, դու ասց Յունանը իւր խեղդած սպառնական ձայնով և տեղից վեր ելաւ:

— Տեսնում եմ, տիրացու, տեսնում եմ:

— Ապա ընդէ՞ր խանդարես զընթերցանութեանն իմ յոյժ բարձր ձայնով և անպատկառ ձևով:

— Ես ոչինչ չեմ խօսում, տիրացու:

— Ապա ուրեմն ականջը իմ խուլ են և աչք ունքն իմ կոյր և կամ զրպարտեմ զքեզ:

Մանուէլը լուռ իւր դատաստանին էր սպասում:

— Նորեկդ, Սարգիս Թուրնեան, չէ՞ խօսեալ հետն քս ամբարիշտն Մանուէլ, ինձ ուղղեց հարցը Յունանը, բայց ես էլ լուռ մնացի:

— Ա, յոյժ բարի, յոյժ բարի, տեսնեմ, զորդեմն ուսուցչաց ձերոց կռեալ էր յոյժ պինդ գաշինք մի:

— Եկ մատիր, յանկարծ գոռաց ինձ նոյն խեղդած ձայնով տիրացուն, առ դայս բանինն և տասն անգամ հարկ ափին դեհնոյ բաժին դաշնակցին քս, որ շառագունի:

Ես տեղս անշարժ մնացի և Յունանը, կարծելով թէ ես իրան չեմ հառկանում իւր նախադասութիւնը աշխարհաբար կրկնեց:

— Արի հոս, տգէտ անասուն, առ էս բաննը և զարկ Մանուէլի ձեռքին էնպէս, որ եփած տակի պէս կարմրի:

— Տիրացու, ասեցի ես, թողութիւն տուր մեզ:

—Ա, աստ հայցէր զթողութիւն, անդ տար ինձ գանուէն անպատկառ «թոփալ գէի», ոչ, չէր թողութիւն անօրինաց. եկ, առ զքանոնն:

—Ես չեմ կարող, չեմ ուզում, ասեցի ես արտառակալ աշրերով, ինչո՞ւ պիտի ես խփեմ, ո՞վ որ ուզում է, թող նա խփէ:

—Սիրեմ զպարտութիւն, սիրեմ զպարտութիւն, ասեց տիրացուն իւր փոքր աշրերի շար հայեացքով չափելով ինձ ոտից մինչև գլուխ, չուզես հպատակել հրամանին մեծաց, չուզես կատարել զիմ պահանջն օրինական, յոյժ բարի, անցիր և դու անցիր ի շարս տղիտաց, ի շարս լժըշնամեաց խմոց:

—Բեկեռից եմ ականջ քո պատին. վերջացրեց նա ուղառնալից ձայնով:

—Հաստալիզ անրան Գրիգոր, առ զքանոնն և տուր տան հարւած ափին Մանուէլի և տասըն հարւած ափին ապստամբեալ ընդդէմ մեծաց նորեկ անօրինի Սարգսի Թոռունեան: Տես, թէ կամաց զարկես, ինքդ կ'ճաշակես, տելաքրեց աշխարհարար Յունանը:

—Տիրացու ձեռքերիս էնպէս զարկեցիր որ էլ բանոն չեմ բռնում, ես ինչպէ՞ս զարկեմ:

—Եւ դո՞ւ և դո՞ւ լեզու ելար, անբարբառ աւանակ. բարի, յոյժ բարի, տեսանենք, ո՞վ զղջա իմէնջ:

Այս ասելով նա ծախեց նարեկը, տեղից վեր ելաւ, թիւր վեր բաշեց և բանոնը ձեռին մօտեցաւ նախ Մանուէլին:

Ափդ, ասեց նա կարճ ու կտրուկ:

Առանց երկարացնելու Մանուէլը կանգնեց և ափը պարզեց տիրացուն. վերջինս տարաւ բերեց և այնպէս մի հարւած տուց այդ փոքրիկ ձեռքին, որ չխփոցը սենեակը բռնեց և ձեռքի մատներն ու ափը կարմրատակեցին. բայց ձեռքը յետ չբաշեց. իջաւ երկրորդ հարւածը, երրորդը և այլն մինչև տասն և մէկ երրորդը և Մանուէլի ձեռքը արեան գոյն ստացաւ:

—Տիրացու տասի տեղը, տասն և մէկ եղաւ, մէկը վերագ պարտը մնաց, ասաց լուրջ ու հանգիստ Մանուէլը և առանց մի ցաւի նշան երեսի վերա, իւր տեղը նստեց. միայն նորա գեղեցիկ կապոյտ աշրերի գոյնը հիմա սկիւն էր տալիս և դա նշան էր, ինչպէս յետո ես տեսա, Մանուէլի ամենամեծ յուզման:

—Արա, գինջ գայ ձեռքից քո. պատասխանեց Յունանը և գնաց գէպի Գրիգորը:

—Աման, տիրացու ջան, աղաչեց Գրիգորը, ձեռս ցաւում է, ներէ այս անգամ:

—Ձեռքդ, գոռաց տիրացուն և այնպէս խիստ զարկեց Գրիգորի գլխին բանոնի սուր կողքով,

որ սա անմիջապէս մի ձեռքով զլուխը բռնեց, իսկ միւսը ուղղեց դէպի անողորմ գահիճը, որ նորից պիտի զարնէր խեղճի գլխին. և հարւածները սկսեցին տեղալ կանոնաւոր ու մէկ մէկ. ամեն հարւածից յետո Գրիգորը ձեռքը բերնին էր տանում, վերան փշում, իսկ տիրացուն, ներքին հաճոյքը երեսին, հարւած տալուց յետո սպասում էր ձեռքի պարզւելուն:

Երբ սրա հետ էլ վերջացրեց, տիրացուն ինձ մօտեցաւ նոյն կարճ պահանջով:

— Զեռք:

Ես էլ ձեռս երկարացրի և նոր միայն տեսա, թէ որ աստիճանի շար ու անխիղճ է տիրացուն, հէնց առաջին հարւածից այնպիսի ցաւ զգացի, որ կարծես նոր հալած իւր թափեցին...

Տիրացուն իմ դատաստանը նոր էր վերջացրել, երբ կից սենեակից խալֆայի ոտքի ձայնըն եկաւ, այն ժամանակ նա դրեց քանոնը սեղանի վերայ և ասեց. լւա ձեզանից ոչ խօսք սիրո, այլ բանն թշնամական և անունն խայտառակ, այսուհետեւ զգոյշ լերուր յանօգուտ բրթմնջանէ և ի բամբասանաց խնայեցէր զլեզու. զի զշունջ զազանի՝ դատարկ ոչ անցցէ և բերան ստախօս սպանանէ զանձն:

Եյս ասելուց յետո Յունանը իւր պարտքը

կատարած մարդու հպարտ և ինքնահաւան արտայայտութիւնը երեսին գուրս գնաց:

Կ ՈՒ Ի

Իմ ափերս էլ ընտելացան տիրացու Յունանի քանոնի հարւածներին ու կոշտացան, իմ թիկունքն էլ սովորեց ցաւի և անդգա դարձաւ տիրացուի կոշտ ու ոսկրոտ բռունցքներից, իմ մէջքըն էլ բազմիցս արժանացաւ նորա «օրհնեալ» փայտի շփումները ընդունելու, քանի որ ամեն օր դասատան մէջ, երբ ներս էր գալիս Յունանը կրկնօգտութիւններ անելու և կարգ պահպանելու, միշտ կրկնուում էր այն, ինչ նկարագրեցինք նախընթաց գլխի մէջ:

Քայց չնայած այս անսիրտ մարդու բոլոր անգթութիւններին, որ կարող էին շքացնել օրեւիցէ ցանկութիւն երկրորդ անգամ ոտը կոխել ուսումնաբանի չէմքը, ես, ինչպէս իմ միւս բոլոր ընկերները, ուրախութեամբ էի վազում գէպի վարժատուն: Պատճառը միայն ընկերներու չէին, որոնց հետ ամենակարճ միջոցում ես լաւ

ծանօթացաւ և մօտիկացաւ, պատճառը մեր ազատ և ուրախ խմբական խաղերն էլ չէին, որ անում էինք մենք Յունանի ձեռքից պրծնելուց և վարժատան պարտէզը դուրս գալուց յետո, պատճառը ինքը մեր խալփան էր գլխաւորապէս:

Խալփան մեր վարժապետը չէր միայն նա մեր ընկերն էր, մեր բարեկամը:

Նա սիրում էր երեխաներին իւր սիրաշատ սրտի բոլոր զօրութեամբ, և որովհետեւ զգացմունքի անկեղծութիւնը երեխաներն աւելի լաւ են ըմբռնում և որոշում, քան նոյն իսկ մեծերը, ուստի մենք մեր կողմից պաշտում էինք խալփային. և ինչպէս չսիրէինք. նա այնպէս պարզ, հասարակ ու հասկանալի ձեով էր խօսում հետներս, այնպէս ինքը մեզ հասկանում էր և այնպէս մեր բարին էր ուզում: Իւր բարեացակամութեան ու անկեղծութեան միջոցով նա շատ աւելի բան էր մեզ հասկացնում, քան Յունանի պէս գիտնականները իրանց քանոններով ու փախսանքներով:

Քայց պատահում էին օրեր, երբ մենք կորչնում էինք խալփային, — նա մեզ մոռանում էր:

Դա այն օրերն էին, երբ սահմանից նրա մօտ ինչ որ խորհրդաւոր, սակաւաթօս ու խոժոռ դէմքերով մարդիկ էին գալիս: Այդպիսի ժամանակ

Նա փախուած էր օրերով այդ մարդկանց հետ և մենք մնում էինք տիրացու Յունանին մատնւած։ Բայց եթէ հետներս էլ լինէր խալֆան այդ օրերը, նա այլևս առաջւա խալֆան չէր. սակաւիօս, ջղալին, բարկացկոտ և վերին առտիճանի ցրւած, նա մեզ հետ նստած, կարծես մեզ չէր նկատում։ Բայց շուտ էին գնում այդ բաշլլաւոր, փափախաւոր, արեգակից ու ցրտից խանձւած հրեաներով մարդիկը և նորից սկսւում էին մեր լաւ օրերը։

Այգալիսի օրերը դասերից յետո՛ւ նա գուրս էր բերում մեզ այգին ման գալու և խրատական ձելով բաներ պատմելու մեր ազգի անցեալից ու ներկայից։

Այստեղ առանց բաշլլելու մենք նորան էինք զիմում մեր կասկածները փարատելու, մեր կարծիքները ստուգելու, և նա լսում էր մեզ ժպիտը գէմբին ամենամեծ ուշադրութեամբ և մեզ պատասխան էր տալիս ամենահասկանալի ձևով։ Մեր ամենացանկալի բաւականութիւններից մէկը-բազարի բերքը բարձրանալն էր, որ ամեն շաբաթ օր մենք կատարում էինք խալֆայի հետ ամենամեծ ճշտութեամբ։

Դա Բաղրատունիների ժամանակ չինւած մի մեծ բերդի մնացորդ էր. բերդին կից չինւած էր

և եկեղեցին. եկեղեցու միայն մի մասը կար, իսկ միւս մեծ մասի մամռապատ քարերը թափւած էին բերդի շուրջը՝ համարեա ամբողջ սարի տարածութեամբ։ Այդտեղ, եկեղեցու կանգուն մնացած խորանի մէջ, միշտ այնպէս հով էր, այնպէս լուռ ու խորհրդաւոր... Կարծես սրբերի ոգիները համախմբւած, հսկում էին այդ սգաւոր վայրի լուծեան ու խաղաղութեան վերա։

Առանց Սիմոն խալֆայի մենք չէինք յանգդնում մտնել այդ խորհրդաւոր սրբավայրը, բայց նորա հետ մենք համարձակ էինք ու քաջ և խորանում աղօթելուց յետո, մենք գուրս էինք գալիս և շարվում Սիմոն խալֆայի շուրջը բերդի թափթփւած մամռապատ քարերի վերա։ Մեր առաջ բացւում էր Փոքր Կովկասի լեռնաշղթան օտարոտի գծերով, իւր գոյնզգոյն սարերով, տեղ տեղ ձիւնապատ դագաթներով, իւր հրաշափառ երկներով, և խալֆան ցոյց էր տալիս մեզ այստեղից, թէ սր կողմն է մեր Մատիսը, ինչ հովիտներով են հոսում Արարսն ու Ախուրեանը, սրտեղ են գտնւում Անին, Կարինը, Կաբօը, էջմիածինը, Վանը, Մուշը և այլ մեր հին ու նոր քաղաքները, գիւղերն և այլ նշանաւոր վայրերը և յետո անցնում էր այդ տեղերի պատմութեանը, նրանց մէջ կատարւած մեծ պատմական իրո-

դուժիւնների նկարագրութեանը:

Օհ, պատանեկութեան օրերի բուռն անկեղծ
զգացմունքներ, որ մարտիրոսանալու էք մզում
մարդուն առանց տատանման, ինչո՞ւ ինչո՞ւ մար-
դու մտքի և մարմնի հասունութեան օրերում մի
անգամ ես չէք այցելում նորան, որ կարողանա
ոտերը շուռ տալ, շարձեալ արմատով երկրից դուրս
վանել և անհնարինը հնարաւոր դարձնել... Խալ-
ֆայի պատմութիւնների ժամանակ մեր աշերի-
մէջ մերթ անկեղծ արտասուք էր երևում, մերթ
երջանկութեան կայծեր փայլում... և ինչպէս պատ-
րաստ էինք զոհուել, լինել այն հերոսների տե-
ղը, սրտնք այնպէս անձնւիրութեամբ մեռել էին
իրանց հայրենիքի ու գաղափարի համար... Մա-
նուէլ, սիրելի Մանուէլ, եթէ կենդանի ես, նե-
րիք ինձ, իսկ թէ արդէն զոհուել ես քո սիրած
գործին, հաւատարիմ արածդ ուխտին, եթերքի
միջից խոժոռ մի նայիր վերաս... դու հերոս էիր,
եւ մի հասարակ մահկանացու և իմ ոչժը չ'պա-
տեց...

Ահա, մի այդպիսի օր էր, երբ ես և Մանու-
էլը ուխտեցինք կեանքերս զոհել մեր թշուառ
հայրենիքի համար:

Սիմոն խալֆան նստած բերդի աւերակների
մի մամուռալատ բեկորի վերա մեզ ցոյց էր

տալիս այն տեղերը, որտեղ Տուրքի-Բէկը այն-
քան անմեղ մարդ զոհեց խալամին և զոգոջուն
ձայնով պատմում էր այդ քստմենիի սրածութեան
բոլոր մանրամասնութիւնները: Սիմոն խալֆայի
կողքին, ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ նստած
էր անբաժան Մանուէլը, նորա մօտ-ես:

Մանուէլը խում էր խալֆայի պատմութիւնը
աւնապիշ ու լուռ, նորա խոր գեղեցիկ կապոյտ
աչրերի փայլից ու թախծաղին հայեացքից երե-
ւում էր, թէ որքան բազմազան զգացմունքներ
էին ալեկոծում այդ փորրիկ սիրտը... և երբ
խալֆան պատմեց վերջացրեց իւր պատմութիւնը,
Մանուէլը, արտասուքն աչրերին, կամաց զիպաւ
ինձ. մենք տեղերիցս վեր կացանք ու գնացինք
խորանք: Լուռ էր այնտեղ և երբ ներս մտա՞ր
խորհրդաւոր սրբավայրը՝ ահ և ալնածութիւն տի-
րից իմ սրտին:

— Սարօ, առայ ինձ Մանուէլը, ձեռք բռնելով,
գու իմ ամենամօտ ընկերն ես, արի երգւենք
այս մեր պապերի շինած բերդի սուրբ խորանում
և ուխտենք կուել մեր հայրենիքի բողբոսորու-
թեան համար, մեռնել այն քաջերի նման որոնց
մօտին խալֆան նոր պատմեց մեզ:

Երգւենք, առցի ես և երկուսս էր շօրեցինք
խորանի, մոմերի ծխից սկսեցած և հպումներից

մաշլած, մի խաչքարի առաջ և համբուրեցինք
երեք անգամ խաչը: Վեր կացանք լռիկ ու ան-
ձայն, սեղմեցինք միմեանց ձեռքը և երբ գուրս
եկանք խորանից՝ մի այնպիսի թեթևութիւն զգա-
ցինք, որ կարծես վերաներիցս մի մեծ տան-
ջող բեռ էին վերցրել:

Սաբի վերայի զբօսանքից մենք միշտ տհա-
ճութեամբ էինք վերադառնում: Խալֆայի ստեղ-
ծած բանաստեղծական աշխարհից մենք պիտի
ընկզմէինք նորից առօրեա կեանքի, հագսերի ու
ցաւերի մէջ, սրտնցից մէկը միշտ սպասում էր
մեզ հէնց բերդից վար իջնելիս:

Բանն այն է, որ մեր բերդից վար իջնելու
ժամերին, զարմանալի ճշտապահութեամբ, այն
փոփոցի անկիւնը, որ բերդից տանում էր քաղա-
րի զանազան մասերը, հաւաքւում էին մեծ քա-
նակութեամբ թուրքերի դատարկապօրտ տղաներ
և, մեզ տեսնելու պէս, յարձակւում էին վերանե-
րըս և սաստիկ ծեծում. այդ երևոյթը մնացել էր
քաղաքում դեռ տաճիկների տիրապետութեան
ժամանակից և այնքան սովորական էր զարձել
հայերի, հայ տղաների համար, որ ոչ որ չէր էլ
մտածում դուրս դէմ բողոքելու, կամ մի միջոց
ձեռք առնելու: Եւ եթէ մի որեւէ տղա րիթը
արիւնոտած, գլուխը կտտրած, կամ աւելի յաջո-

ղակ գէպրում, միայն շօրերը պատուած տուն,
կամ վարժատուն էր գալիս, արդէն յայտնի էր,
թէ ով է արել այդ և դորանով այլևս չէին հե-
տաքրքրւում: Ծեծելը թուրքերի բնական իրա-
ւունքն էր, ծեծ ուտելը հայերի պարտականու-
թիւններից մէկը:

— Տղերք, ասեց նկարագրածս օրը Մանուէլը,
երբ խալֆայից բաժանեցինք և սկսեցինք բեր-
դից վար իջնել, բոլորս էլ գիտենք, որ այժմ
անկիւնը զառնանք թէ չէ՝ թուրքի տղերքը պի-
տի վրա տան ու ծեծեն մեզ: Ապա մի մը-
տածեցէք, ինչո՞ւ են ծեծում. որովհետեւ փախ-
չում ենք, թողնում ենք, որ ծեծեն մեզ. տ-
խար ինչո՞ւ ենք թողնում. նրանք ուժով են,
մենք ինչ պակաս ենք՝, նրանք շատ են, մենք-բիշ
ենք: Տղերք, ամօթ չէ՞ մեզ, բանի անգամ խալ-
ֆան պատմել է մեզ մեր պատմութիւնից, թէ
ինչպէս տասն անգամ քշուր հայերը յաղթել են
իրանց թշնամիներին, ապա մենք ինչո՞ւ ենք թող-
նում, որ մեզ ծեծեն. դուք գիտէք տղերք. այսօր-
ւանից, որ թուրքը վրաս հասնի, ես առաջինը
կ'զարնեմ:

— Ես էլ կ'զարնեմ, գրաւեց բօքը Ասուած կըտ-
րէ, գոռաց Գրիգորը:

— 2է, տղերք, ասեց Մանուէլը, առանձին

առանձին մենք չպէտք է կուենք.—բոլորս մէկ ե-
լած,—ինչպէս իրանք են անում. նորանք միասին
են յարձակում մեզ վերա, տեսնում էք, և երբ
մենք փախչում ենք՝ մէկ մէկ բռնում են ու տալիս.
Տիմա որ գան վերաներս, էլ չ'փախչենք՝ կուենք.
արիւր խօսք տանք իրար: Բոլոր 20-25 տղանե-
րըս համաձայնութեան ազդակներ բարձրացրին:
Մանուէլը շարունակեց:

—Դէ որ այդպէս է, իրարուց հեռու հեռու մի
գնար, ում ուժը քիչ է, թող ձեռքը փայտ ու
բար վերցնէ. ես ու դու, Սարօ, դարձաւ Մանու-
էլը ինձ, ամենից առաջ գնանք և թուրքերը վե-
րաներս եկան թէ չէ, նշան տանք մերոնց և
առաջինը մենք զարնենք: Գրիգոր, դու մեր ետե-
ւից արի, որ թէ նեղը մնանք՝ մեզ օգնես: Տղերք,
խօսք մէկ, Աստուծո՛ւ մէկ. ես դարկեցի թէ չէ.
Գուր բոլորդ էլ վրա տւէք և էլ բանի մի նայէք...
այս անգամ որ դաս տանք, էլ ուրիշ անգամ չեն
գլխի մեզ, գէ, գնանք:

Այսպէս ասեց Մանուէլը և առաջ ընկաւ. ես
էլ գնացի հետը զգոյշ կերպով դիտելով, թէ որ-
տեղ կարող ենք պատահել թուրքերին:

Գրիգորն ու Զուրաբն ետնենքիցս էին գալիս,
խօս մնացեալ մեր ընկերները դրանց ետևից: Ա-
ւելի թոյլերը ձեռները բար ու փայտ էին առել:

Հէնց որ հասանք բերդից դուրս բերող փո-
ղոցի ծայրը, երեացին թուրքերը, որ դարան էին
մտել պատերի ու ծառերի տակ: Մեզ որ տե-
սան, նրանցից մէկը բղաւց «բռնեցէր տղերք հայի-
րըն եկան», և իր դարանից փողոցի մէջ տեղը թռաւ:
Նոյն բօսէին մի անգամից ու արագ գանազան
անկիւններից դուրս եկան միւս թուրքերը և խմբ-
ւեցին առաջինի շուրջը ու մի վայրկեան կանգ
առան, սպասելով մեր մօտենալուն:

Մենք համարեա մօտեցանք թուրքերին:

Այստեղ Մանուէլը մի փոքր դիտեց մեր հա-
կառակորդներին և ապա «վրա տւէր տղերք» դո-
ւալով՝ յանկարծ, բամու արագութեամբ թռաւ
գէպի թուրքերն ու գանակի պէս խրւեց նոցա
ամենախիտ տեղը և սկսեց կատաղութեամբ աջ ու
ահեակ հարւածներ տալ. մենք հետեցինք նորան
նոյն արագութեամբ և սկսեց մի կատարեալ պա-
տերադմ:

Թուրքերը յանկարծակիի եկան և առաջի նւազ
ցրւեցին. բայց երբ տեսան, որ իրանց ամենա-
ուժեղն ու զլխաւորը կպել է Մանուէլի հետ և նե-
ղում է նորան, նորից վերադարձան և կոխը վեր-
սկսեց:

Թուրքը ապշած պաշտպանում էր միայն:

Վերջապէս նա յաջողեցրեց և պինդ բռնե-

յով Մանուէլին վեր բարձրացրեց: Նա արդէն գետին էր խփում ընկերիս, երբ ես հասա ու ինքըս բռնեցի թուրքի շինքից ու թևի տակից և օղակի պէս սեղմեցի:

Թուրքը բաց թողեց Մանուէլին և սկսեց ինձ հետ մենամարտել. սաստիկ ուժեղ լինելով, նա ինձ գլխ ու գէն էր շարժում չորի նման, բայց ես պոկ չէի զարկո, սպասելով թէ Մանուէլը կարգի կ'ըլլէ իրան և ինձ օգնութեան կը հասնի:

Մինչ մենքնրանց պիտաւորի հետ էլինք, Գրիգորը շարժում էր իւր հերկուէսի բազուկները և քիթ ու բերան է սր ջարգւում էր. չորս-հինգին այնպէս էր խփել, որ ընկերները, թեքն ընկած, տուն էին տանում:

Հիմա Գրիգորը ուզում էր բռնել մի մեծ աղայի, որ մեր, փսրոններին ետևիցն էր ընկել, բայց սա ամեն կերպ խոյս էր տալիս և դուրս պրծնում Գրիգորի ձեռներէ:

Վերջը Գրիգորը դորան էլ բռնեց և լսեցին միայն թուրքի աղիտոյում ճիչն ու աղաղակը:

Մինչ այդ մինչ այն, իմ գրութիւնը բանի գնում վատանում էր. թուրքը ինձ գլխ ու գէն էր ձգում իւր պարանոցի շուջը, ինչպէս մի թաշկինակ, իսկ Մանուէլին այլ ևս մօտս չէի տես-

նում. նա ամեն տեղ հասնել էր ուզում:

Վերջապէս թուրքը ձեռներէս պրծաւ և այնպիսի սարսափելի ուժով ինձ գէպի ինքը բաշեց ու սեղմեց իւր թեքի մէջ, որ շուշտ կտրեց և ես միայն այն զգացի որ, ցեխերի մէջն եմ գլորւում. սարսափելի պիտի լինէր իմ պատիժը այդ կատաղած մարդու ձեռից, եթէ վրա չ'հասնէր Գրիգորը: Ինչպէս մի ուժգին հաղմ, որ իւր հետ բռնում ու գլորում է ամեն ինչ՝ այնպէս վրա հասաւ Գրիգորը և զօրեղ ձեռներէ մի հարւածով գէն ձգեց վերայիցս թուրքին:

Բայց սա իսկոյն ոտքի կանգնեց և սրանց մէջ սկսեց մի այնպիսի մուշտակուիւ, որի հարւածներէ հնչիւնները լսում էր և ալք իրարանցում մի ժամանակ:

Թուրքը Գրիգորից մեծ էր հասակով, բայց ոչ ուժով, և կռիւը շարունակւում էր փոփոխակի յաջողութեամբ. թուրքը ուզում էր ոտով խփել ու վեր ձգել Գրիգորին, իսկ սա ձեռով էր միայն գործում, բայց այնպիսի թափով, որ նորա ամեն մի հարւածից յետո թշնամին գլխ ու գէն էր ընկնում բժրժածի նման:

Վերջապէս մեր «փայլեմանը» հաւարեց իւր բոլոր զօրութիւնը և այնպիսի մի սարսափելի հարւած տուց թուրքին, որ սա իւր եր-

կայի բոյի շափով տարածւեց զետնի վերա և անշարժ մնաց:

Սա թուրքերի գլխաւորն էր, այդ յարձակումների նիւթովը և զեկավարը, բազարի յայտնի Մօլլա Ղուրբան աղայի տղան:

Թուրքերը, որ ամենրն էլ բաւականին տուժել էին, երբ տեսան իրանց գլխաւորի պարտութիւնն ու անկումը, անամօթ հայհոյեանքներ ու յիշոցներ անելով թողին, և ասպարիզից հեռացան:

— Բռնեցէք ու խփեցէք, որ խելքները գլուխները գա, գոռաց Մանուէլը որ յոգնածութիւնից հեւում էր փութի նման և վազեց թուրքերի հետևերից. մենք հետեւեցինք նրան ու այնքան հալածեցինք փախչողներին, որ այլևս փախչում ոչ որ չ'մնաց. բամու պէս փախան բոլորը, բացի Մօլլա Ղուրբան աղայի տղայից, որ դեռ տարածւած էր զետնի վերա և տնրում էր ջարդւած. մենք յաղթանակով էինք տուն վերադառնում:

Ճանապարհի կիսին ես յանկարծ յիշեցի այդ ջարդւած թուրքին և յետ նայեցի, թէ ինչ եղանակով է ինձ թւաց, թէ նորա գլխին տիրացու Յունանն է կանգնած, գոնեա բարձր ֆէսը և վերարկուն Յունանինն էին... Բայց դա իհարկէ իմ երեւակայութիւնը կ'լինէր. ինչ գործ ունէր այդ ժամանակ, այդտեղ Յունանը, ինչո՞ւ պիտի գար,

պարզ է որ դա աչքիս է երեացել միայն... և ես հանգիստ սրտով շարունակեցի ճանապարհս:

ՅԵՂԹՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵԻԱՆՔՆԵՐԸ

Միւս առաւօտ վարժատուն դալիս ես Մանուէլին պատահեցի, որ նոյնպէս արագ արագ վարժատուն էր դնում և մենք միասին շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Ուսումնարանի նեղ փողոցը դեռ չհասած, պատահեցինք Մովսէս Ղուրբան աղայի տղային, որ գլուխը կապած և երեկւա ընդհարման ալ նշանները վերան մի պատի տակ կուշ էր եկել և մի ուրիշ թուրքի տղայի հետ ինչ որ խօսում էր. մեր մօտենալու պէս՝ երկուսն էլ շրացան և կորան մօտակա նեղ փողոցներից մէկում, մինչդեռ մենք մօտերից անցնում էինք ամենայն ըստէ կուլի պատրաստ երկու արագալների նման:

Երեկւա յաղթութեան ամենաջոշափելի հետեւանքներից մէկն էր դա. անկարելի բան էր, որ ուրիշ անգամ երկու թուրք տղա երկու հայ տղա-

յի պատահէին և վերաները չյարձակէին, բայց նախախնամութիւնը մի կէս ժամ յետոս մեզ ցոյց էր տալու ուրիշ աւելի նշանաւոր հետեւանքներ:

Հէնց որ մօտանք վարժատան պարտիզը, առաջին մարդը, ու մեզ պատահեց, տիրացու Յունանըն եղաւ, նա մի արագ ու շարագուշակ հայեացքով նայեց վերաներս և խկոյն մտաւ ներս. դա վատ նշան էր, մի շար նախազգացում յանկարծ տիրոջ մեր սրտերին և մենք վարժատան դռան առաջ կանգ առանք:

— Սարօ, ասաց Մանուէլը, երեկւա բանը տիրացուն տեսած չլինի:

Իսկոյն երազի պէս մտքիս միջից անցաւ այն բարձր ֆէստը մարդը, որ երեկ կանգնած էր մօլլա Ղուրբան աղայի տղայի գլխավերին և Մանուէլի հօրը ինձ համար հիմա զրահանապէս վճււած էր. Մանուէլի ձեռքից բռնեցի և յետ դռնախու նշան արեցի:

— Ո՛ւր, ասաց Մանուէլը, էսօր որ փախչենք, էգուց չ'ալիտի գանք. ինչ որ լինելու է կ'լինի. գնանք. և մենք ներս մտանք դռնատուն:

Սիման խալֆան դասը սկսել էր. մենք զգոյշ կերպով անցանք աշակերտների մօտից և տեղերս բռնեցինք:

Գուռը բացեց և երեւոյ Յունանի մօտայլ կերպարանքը:

Նա երկու երեք քայլ առաջ եկաւ, հանգիստօր կերպով դուրս տուց խալփային և անձայն կանգնեց զատատան մէջ տեղը: Քրիզորոս իմ երեսին նայեց, ես նայեցի Մանուէլին, իսկ սա լարւած նայում էր տիրացուն, կարծես վախում էր, մի գուցէ աչքից բաց թողնէ նորա մի որեւէ շարժումը:

— Ի՞նչ կա, տիրացու, մի բան ունիս ասելու, ասեց հետաքրքրութեամբ խալփան:

— Այժմ մեծ, կարի մեծ ոճրի մասին զեկուցում մի տալու եկեալ եմ.

— Ի՞նչ, ոճրի, ի՞նչ ոճիր, ի՞նչ ես խօսում, տիրացու, գոչեց խալփան և տեղը նստեց.

— Ոճիր, որ գործեալ են մանկտիրն բուրաստանիդ.

— Մեր տղերք՝, մի բան են արել տղերքը...

— Ո՛չ մի բան, պատուելի խալփա, ոճիր մի, սպանութիւն մի, որ ոտբոցուցանել զմարդ և սառնեցնէ զարիւն երակաց նորա.

— Ինչո՞ւմն է բանը վերջապէս, գոչեց համբիւրութիւնը հառած խալփան, հասկանալի կերպով ասո՛ւ, տիրացու, ինչո՞ւմն է բանը:

— Քանզի կատարելոց եմ, պատուելի խալփա,

սկսեց հանգիստօր կերպով տիրացուն, սեպուհ պտտականութիւնն իմ, չկամիմ ծածկել ոչ մի պարագայն ահաւիլի գիպւածոյն:

Տիրացու Յունանը ամբաստանելու էր եկել մեզ և նորա ոճը բանի գնում աւելի և աւելի գոտական էր դառնում:

— Երեկ, շարունակեց նա, յետ երկար ընթերցանութեան «Գէն հոգեորդի», գուրս եկի բիշ մի ճեմելու կողմն բերդին և նայելու, թէ չեն իջեալ աշակերտքն ի սարէ և յանկարծ լաւ գձայնն ահաւոր կտկանի և հառաչանաց. գնացի գլպի վայրն այն. ուսկից գային ձայնը այն ահագին և զինչ տեսի հեռուէն. աշակերտքն քո միտցեալ այժմով և զազանակով և ահագին քարերով և փայտերով գանակոծէին թեթիկ վաշտ մի տաճիկ մանկանց. ճիշն ու արտասուք այն տառապելոց ոչ յետ կասէցուցանէին ի շար գործին մանկահասակ զահճաց և բանի մեծանար լայն ու կոծն տառապելոց և վտանգւածոց, այնքան մեծանար անգլխութիւնն բարբաբոսաց և աստ կոտորէին պուկուներ և բիթր տաճիկան, թափուէին ատամուներ նոցա և կաթէր արիւն ի վերա զաշտին ահեղ ճակատամարտի, և մինչ այս մանկուներ բարբաբոսը կատարէին զոյս զործն եղեռնական՝ տաճիկ աշխարէին և ասէին, ընդէր հարկանէր

և սպանանէր զմեզ յանձնէր տեղն. և աստ ես, որ ամենայն ինչ աշօրս տեսի և ունեկամքն իմ լւա, տխրահաւառ վկայեմ զոր մանկունքն տաճկաց վարէին զինքնանս որպէս զառն Քրիստոսի, մինչ հաւատացեալքն կոտորէին և ջարդէին զնոսա որպէս զինւորքն Հերովդէսի զմանկունս Սիօնի: Եյսպէս ասելով ախրացուն մի յազմական հայեացք ձգեց բոլոր աշակերտների վերա և յետոս սկսեց իր հայեացքը իմ, Մանուէլի և Գրիգորի վերա. խալփան զարմացած և անհանգիստ աչքով նայում էր մերթ մեր, մերթ տիրացուի երեսին և նորա ծիծաղկոտ ու բարի աչքերի մէջ հիմա երեւում էր բարկութեան կայծր...

— Յիտո, տիրացու, յետո, ասեց նա կամաց ձայնով, պատմութիւնդ շատ զարմանալի է.

— Եւ յոյժ ցաւալի, պատուելի խալփա, վրա բերեց տիրացուն.

— Բայց ախար ո՞վ սկսեց և ինչպէս եղաւ հարցնում էր բորբորելով խալփան.

— Ո՞վ սկսեց... Եյն, տեսի աշօրս, ստուգեցի, լուա ունեկամք՝ զայդ ջարդն սոսկալին նախաձեռնեաց և կատարեաց ամբարիշտն Մանուէլ Մանուկեան. մէջ գաշտին պատերազմի նա սլանայր յայս կայս և յայն կայս որպէս հոգի մի մահաբեր և ամենուրէր սփռէր զարիւն և զցաւ, զսոսկում և

զսարսափ. և ինքն հարկանէր և ինքն խորտակէր և այլոց խրախուսէր և հրաւիրէր շարունակել զգործն գծովային. «զարկէք». «սաղ մի թողէք» զայս միայն լուա բերանից նորա յինժացս ողջ ճակատամարտին և ձեռօր ու ոտիւք և ատամօր նա կոտորէր և փշրէր զամենայն ինչ, որպէս զազանացեալ զինւոր մի փղշտացի: Ոչ յետ մնայր ի ընկերէ իւրմէ այն նորեկն անօրէն, զոր նստեալ է այժմ նման անմեղ գառան, իբրեւ և ոչ մի գործ վատթար չէ գործեալ», ասեց տիրացուն, իւր երկար ցուցամատը իմ կողմս ուղղելով.

Սակայն ընկալ վաղճան գործիւ, պատուելի խալփա, շարունակեց Յունանը, մինչ անբարիշտն Մանուէլ Մանուկեան վանեալ, և զոր լային և կոճէին, առաջի տանէր, հաստաբազուկն Գրիգոր Սեպեան հալածէր և ջանայր բռնել զսրգոյն արժանապատիւ մօլլա Ղուրբան աղային, որ չնորհիւ իւր կոյր բազդին էր մէջն ճակատամարտի. հեղահամբոյր մանուկն մօլլային սարսափահար կատաղութենէ Գրիգորի ջանայր խոյս տալ և չքանալ, սակայն ի զուր. որպէս զիշակեր արծիւ ի վերա անմեղ աղանոյն սաւառնէր անխիղճն Գրիգոր զլսոյն Մօլլայ Ղուրբան աղայի մանկան. սոստայր փախուստ, նա ոչ կարէր բռնել, սակայն ի վերջո հաստաբազուկն Գրիգոր

լարեաց զամենայն զօրութիւն իւր բօրօղոնի եւ որպէս բորենի թուաւ ի վերա որդոյն գերամհար մօլլայի եւ այնպէս ահագին թափով բռնեաց եւ գետին տապալեաց զնա. որ արար կիսամեռ: Երբ վայրենի ճիւղօր եւ աղաղակօր գնայր ի տուն հրոսակն այս հեթանոսական, եկի եւ տեսի զգաշտըն գոռ մարտի, որպէս սուրբն Եղիշէ զաշտն Աւարայրի եւ տեսի ի վերայ գետնին փայտք կոտորեալք, արիւն լճացեալ, ատամուք թափեալ. ոչ շատ հեռի մանուկն մօլլայի դիտեալ կայր ի վերա գետնի, ծանր շնչայր եւ արիւնն գնայր ի բերանէ եւ ի ոնկանէ վիրաւոր եւ հո խնամէր զվերան նորա մեծամեծ եւ կապկապէր եւ կանչէր զմի արարա եւ ծախիւր իմ տարի զկիսամեռ մարմինն տուն եւ աստ լուա մեծահառաշ լացն մօրն նորա համեստափայլ կեռջն մօլլայի եւ հօրն նորա գերապատիւ մօլլայի: Հարիմբ, որ եկին հազմէս հրաւիրանօր մօլլայի եւ տեսին զվիրաւորն եւ վերոն նորա, առէին թէ չէ կենաց եւ թէ մանուկն անմեղ մեռանկոյց է զայս տի կամ գիշերի: Այլ խօսիր, հաստաբազուկ Գրիգոր Սեւոյեան, գոշեց վերջը տիրացուն, զժբաղ Գրիգորին գիմելով, պատուելի խալփայի գիմաց զիմ սուտն բռնիր, ապացոյց զոր զրպարտեմ զքեզ. զայս մեծ դաւն նիւթող, խառնակիշղ եւ կործա-

նիշղ ամբարիշտ Մանուէլ Մանուկեան էր կաս լուռ, էր չ'պնդես, թէ սուտ խօսի նւաստս եւ զու ըմբոստացեալ Թարգիս Թոռունեան, որ միացեալ եւ բանակին ամբարշտաց, ընդէր ոչ խօսես. էր են լուռ չրթունք ձեր հայհոյիչ: Ոճիրն այս է, արժանապատիւ խալփա, տեսց Յունանք եւ խօր գլուխ տուց խալփային.

— Յունան, այդ սուտ է, գոռաց մեր տեղը խալփան, այդ բաները, որ պու պատմեցիր, իմ տղերքը ընդունակ չեն անելու.

— Պատմեցի զոր ինչ տեսի եւ լուա. թող խօսեն, ում ամբաստանեմ, պատասխանեց Յունանք անողոր աններողամտութիւնը երեսին. ցաւեցուցանէ զիս թերահաւատութիւն բո, աւելացրեց նա եւ նորա ձայնի մէջ հնչեցին այս անգամ կուտութեան հնչիւններ:

— Սա ինչ անսովոր բան է, ասացէք, միթէ սա ուղիւ է, Մանուէլ, Գրիգոր, Թարգիս... գոռում էր խալփան:

Ինչ պատասխանէինք, մենք լռիկ վար էինք նայում եւ զգում, որ ոտով գլխով տիրացուի ձեռքումն ենք:

— Տղերք, պատասխանեցէք, ուղիւ է արդեօր այս անխիղճ ծեծը, աւելի եւ աւելի յուզելով գոռում էր խալփան.

— Զունեմ կասկած, որ որդին արժանապատիւ մօլլայի մեռանի և վաղը լինի յուզարկաւորութիւնն հանգիստաւոր. Տիրացուն, որ լաւ գիտէր խալֆայի գիւրացրդիս բնաւորութիւնը իւր նկատողութիւններով կրակի վերայ իւր էր տնտմ, երբ իւր նոր հարցին էլ պատասխան չստացաւ, խալֆան սաստիկ կարմրեց, ուժով խփեց առաջը գրած սեղանին և գոռաց նորից.

— Մանուէլ, Գրիգոր, Սարգիս, պատասխան.

— Ուղիւ է, խալֆա, ասեց Մանուէլը վճռողական ձայնով, վեր կենալով տեղից. ուղիւ է, մենք երեկ ծեծեցինք թուրքերի տղերանց. ներս միշտ մեզ ծեծում են վարձատուն գալիս ու գնալիս, դժբա համար էլ մենք ծեծեցինք նրանց... որ տուում է թէ մօլլա Ղուրբան ալի աղէն մեռնում է, սուտ է խօսում «թոփալ դեր», նա ողջ է, ես ու Յարօն առաւօտը տեսանք նրան:

Երբէք չէր պատահել, որ խալֆայի առաջ մենք ապլինք տիրացուի աւելորդ անունը և երբ Մանուէլը արտասանեց այդ բառերը ես ահամա նորա երեսը նայեցի. սաստիկ հոգեկան վրդովմունքից էր, թիւ գառը գիտակցութիւնից, որ ինքը ամբողջովին Յունանի ձեռքումն է, Մանուէլի կողպոյտ աշրերը համարեա սեռցել էին և զգացվում էր, որ նա կարող է այս րոպէին արտա-

յայտել իւր հոգու խռովութիւնը ահագին կրքի անսպասելի բռնկումով.

— Ուրեմն ուղիւ է, պատմածն ուղիւ է, ասեց խալֆան երեսին մի այնպիսի դայրոյթ, որ մենք երբէք չէինք տեսել, դու, անամօթ, արգարահում ես նսրանով, որ տղային սալ էր թողել, չէր ողանել... և իմ առաջ բերանիցդ եկածը ասում ես քո մեծին, տիրացու, խիտտ պատիժ, խիտտ պատիժ նախաձեռնողներին և մեղաւորներին...

Սորանց վերա խօսքը չի ներգործում, այսպէս ասելով, խալֆան, ձեռքը ճակատին, համարեա դուրս վազեց գոսարանից և ահագին թափով դուռը մրա զաբկեց իւր հտիկից:

— Զինչ ասէր հիմա եզրարր սիրեցեալը ի Քրիստոս, չէ՞ մարթ որ «գիւ», որ ապրի մէջ դժոխքի, անէ զգառաստան դժոխային, ասեց Յունանը մի գիտական բրբիշ արձակելով և Մանուէլին նայելով... բայց նա թող ապրի դեռ, չի է հասեալ ժամանակ իւր... Այսպէս ասելով նա բանօնը ձեռքն առաւ և բոլոր աշակերտներին, բացի ինձանից, Մանուէլից, Գրիգորից և երկու ուրիշներից, կանգնեցրեց գոսատան մէջ տեղը, ինքը կանգնեց առաջները և բզաւեց իւր խեղդած ձայնով.

— Զօրեցէր առաջս և համբուրեցէր գայս փայ-
արն. կուզեմ ցոյց տալ ձեզ, թէ ինչ զգային ե-
րեկ տաճիկն գանալո՞ծեալք:

Այսպէս ասելուց յետո նա սկսեց հերթով
խօսել շորածնէրին, որի գլխին, որի ձեռներին,
որի մէջքին, որին շատ և որին քիչ, բայց բոլո-
րին այնպիսի ստրտափելի թափով, որ փայտի
փարտելու ձայնը ակա՛նջ էր յափում: Փաստաւան
մէջ սկսեց ստրտափելի ճիշ ու ազազակ. նորանք,
որոնք ծեծ էին ուտում, լալիս էին դաւից, որոնք
գեռ շէին կերել— ահից ու ստրտափից:

Ես Մանուէլը և Գրիգորը նստած էինք վերջի
նստարանին և սպասում էինք.

Վերջապէս Տիրացուն վերջացրեց իւր դատա-
տանը և յացով ու թացով բոլորին տուն ճանա-
պարհ գրեց: Մնացինք մենք երեքս, ուրիշ եր-
կու աշակերտ և ինքը տիրացուն:

Պատաստան մէջ մի փոքր լուռ ու մտքերի մէջ
ընկած ման գալուց յետո տիրացուն սլարզեց իր
գանակը վերը յիշած աշակերտներից մէկին և
ասաց.

— Առ դայս գանակն և գնա կտրիր այգուց
ճիւղեր ուռնիի ճկուն և ոչ բարակ. իսկ դու,
գարձաւ Յանտան միւսին, գնա և բեր քգանցքովն
քո աւաղիցն խոշոր, որ կա եղերրին առւակի.

յետ այսօրիկ բեր երեք մեծ ու ծանր բար, զոր
ուժգ տանի. Տիրացուն սլատրաստում էր մեզ
համար իր ամենանուրբ տանջանքներից մէկը և
այդ կարգադրութիւնների ժամանակ նորա փոք-
րիկ ու շար աշրերի մէջ երևում էր կատարեալ
հաճոյքի արտայայտութիւնը:

Տղերքը բերեցին թէ ճիւղտները, թէ բարե-
քը և թէ աւաղը:

Տիրացուն աւաղը խնամքով փռեց յատակի
վերա. յետո ջսկեց ճիւղտներից ամենահաստե-
քը և ճկունները, փարտեց նորանցով մի քանի ան-
գամ օդի մէջ, մէկը ինքը ձեռն առաւ, միւս
երկուսը իւր օգնականներին տուեց և գտնալով
մեզ նոյն խեղդւած ձայնով, որով նա տրտա-
նում էր միշտ. «ձեռքդ», «չօրեցէր», գոռաց. «հա-
նեցէր ոտներն ձեր, վեր քաշեցէր շորերն, որ
մերկանան ծնկներն ձեր»:

Մենք միանգամայն տիրացուի ձեռքն էինք և
անհնարին էր չհնազանդուել. սակայն ես և Գրի-
գորը դարձեալ տատանւում էինք:

Առանց տատանւելու, կարծես իւր անտարբե-
րութեամբ և անզգայութեամբ սլատով ուղեւոր
տիրացուն և սահմանափակել նորա գիւլային բա-
ւականութիւնը, Մանուէլը մերկացրեց իւր ծնկ-
ները և առանց տիրացուի հրամանին չօրեց աւաղին:

Մանուէլի օրինակը չբացրեց մեր տատանմունքը և ես—ու Գրիգորը նոյնպէս շօրեցինք աւազի վերա Մանուէլի կողքին. Այն ժամանակ տիրացուն ջոկեց բարերից ամենաժանրը և տեղ Մանուէլին և միւս երկուսն էլ ինձ և Գրիգորին և հրամայեց բարերը բռնել և օգի մէջ պահել. յետո, գիմելով իւր օգնականներին, սովորական լեզուով, երկի վախենալով, մի գուցէ տղերքը իրան լաւ չ'հասկանան, ասեց.

—Լաւ տկանջ գրէր, ինչ եմ առում, հէնց որ էս անօրէնները բարը վար իջեցրին, զարկէր դոցա գարշելի ձեռքերին ինչ որ ուժ ունէր, թէ չուզէր իրանց օրն ընկնել, այլ էսպէս...

Այս ասելով նա փարտեց ճիպտաբ օգի մէջ և ոյնպէս մի սոսկալի հարւած իջիցրեց խեղճ Մանուէլի ձեռքին, որ խկոյն արնեգոյն չերաբ երկաց վերան և թիշ մնաց բռնած բարը վեր ընկնէր ծնկներին. յետո խորին ատելութեամբ Մանուէլին նայելով նա շարունակեց.

—Երբ պիտի փորձենք, յաղթելոց է համբերութիւնն «թոփալ գիկ», թէ ոյժն անասնական ձեռաց ձերոց:

Եւ շարափութակ յաղթիւնը տիրեց սենեակի մէջ. տիրացուն համբերութեամբ սպասում էր մեր թիկերի բեղարկուն, որ հարւածները անխնա

տեղա մեր ձեռներին, մինչ մենք ահագին ոյժ ու ջանք էինք գործ գնում, բարերը սրտէ մակերևութի վերա պահելու:

Տեղ երկու բոպէ, մեր ծնկների տակի աւազը ծակում էր մեր մարմինը. մեր ձեռքերի մկանունները, երկար լարւելուց, սկսեցին տնդաչանալ կամաց կամաց և այլ ես չ'հպատակելի մեր կամքին. և ահա հետզհետէ քարերը վար իջան ..

Յանկարծ ուժգնապէս սուլեց ճիպտաբ և Մանուէլի ձեռքի վերա երկրորդ արկնագոյն շերտը երկաց. Սուլեցին և մեր դահլճների ճիպտաները և մեր ամենջանրը աննկարագրելի դարձաւ:

—Գոյնքի բռնեցիկիւր, ես ձեզ ցոյց կտամ, որ չէ իրաւունք անարգել զանձանց զիտնակահաց, որ թզուկը էր անօգնականը ի մէջ ձեռաց խնց և կարեմ ճղմնի զձեզ:

Պինդ, պիկ խփեցէր, գաւաճաններ, գոշում էր տիրացուն իւր օգնականներին և ինքը խփելու աշիպիսի օրինակներ էր տալիս, որ ես մինչև իսկ իմ ցաւալի դրութեան մէջ խղճում էի Մանուէլին:

Մանուէլի ձեռքերը դարձել էին արդէն կակաշի պէս կարմիր և տեղ տեղ երկում էին արեան կարմիր բծերը:

Մեր դրութիւնը գեռ ես այնքան սարսափելի

չէր ինչպէս Մանուէլինը, բայց և այնպէս այլ ևս համբերել անհնարին էր.

— Տիրացու ջան, տիրացու, խնայէ, թողութիւն տուր, մեռա ասաց Գրիգորը ձեռի բարը վար իջեցնելով, էլ չեմ անի. բեզ վատ ասողը, թող ինքը փշտնա, խնայէ...

— Յոյժ կարճ է, յոյժ կարճ է միտքդ հաստադրուի Գրիգոր, որ մոռացեալ ևս, թէ ինչպէս անխղճաբար կտրատեալ էիր գանակով քո զկօշիկն իմ, աւաղակելով դաշն ի դռնէ իմմէ.

— Ես չէի, տիրացու ջան, էլ չեմ անի...

Կամ կարծես դու, թէ գաղտնիք է, գոր խորհրդով այս անօրինի, դու պոկեցիր զթերթն սրբոյն նարեկի իմոյ, այս ատելով տիրացուն Մանուէլին ցոյց տուց և նոր այժով խփեց նորա ձեռներին:

Ես էլ սկսեցի հառաչել և ուզում էի տիրացուի սիրտը խնդրանօր մեղմացնել, բայց ճիպտաբերիւ հարւած այնպէս ձաղկեցին ձեռներս, որ ատելիքս դարձեալ հառաչանքների փոխուեցին:

Միայն Մանուէլն էր յուռ և նորա գէմբի վերա և աչքերի մէջ չէր նշմարվում տանջանքի և ոչ մի նշան և նա տանում էր իւր ցաւը նահատակների նման: Այդ անզգայութիւնը խալառ կատաղեցնում էր տիրացուն և նա այս ինկու-

զիցեայի վերջերում բոլորովին կորցրեց իրան տիրապետելու ընդունակութիւնը. վայրենի խռոպոցներով, անասիկի հայհոյանքներով գրաբար, թէ աշխարհաբար, բրտները ձակատին, նա, հարածի պէս ձաղկում էր Մանուէլի ձեռները, երեսը, գլուխը և կոտորվում էին մէկը միւսի ետեից արիւնաներկ ճիպոտները և թռչում էր ճիպոտներից արիւնը իրան, Մանուէլի, և մեր երեսներին, իսկ ձեռներից ծորածը ներկում էր բռնած ապուռած բարը և կամաց կաթում յատակին.

Տիրացուն արդէն փոխեց հինգերորդ ճիպոտը և նորանով նոր այժով արդէն մի անգամ խփեց Մանուէլի երեսին, երբ պատահեց այն գէպը, որ վերջ տուց մեր տանջանքներին.

Երբ տիրացուն փաթեց ճիպոտը, որ նորից խփէ Մանուէլին, յանկարծ սա աղիսողորմ ձայնով բարձր աղաղակեց «խալֆա, Սիմոն խալֆա», ահագին բարը ձեռից վար ձգեց և ուշաթափ տարածեց տիրացու Յունանի ոտքերի տակ: Մինչ գլուկան բաւականութիւնը երեսին, տիրացուն հրամայում էր իւր օգնականներին վեր հանել Մանուէլին, սենեակի դուռը բացեց և ներս մտաւ Սիմոն խալֆան: Խորին տհաճութիւնը երեսին նա մօտեցաւ, կարեկցաբար բարձրացրեց

Մանուէլին, ուշքի բերելով կանգնեցրեց և դռնալով տիրացուն ասաց:

— Մի՛թէ կարելի է այսպէս տիրացու. խօսմ խիղճդ չես մեռցրել խաղառ, այս ի՞նչ է սոցա ձեռները.

— Կատարեցի զպարտ իմ և հրաման քս և եղէ վատամարդ, պատասխանեց Յուսանը աւելի շատ յանդիմանական, բան արդարանալու եղանակով և դուրս գնաց:

Վ Ր Է Ժ

Այս միասին կրած հալածանքներն ու տանջանքները ամրագնդեցին իմ և Մանուէլի մէջ եղած բնկերութիւնը. բացի ուրախութեան և տրտմութեան ընդհանուր լինելը մեզ մօտեցնում էր և այն, որ մեր բնատրութիւնները խիստ յարմարում էին իրար: Մանուէլի պակասութիւնները նոյն խի ինձ առաւելութիւն էին լծում: Մանուէլի վերին աստիճանի բնքոյշ և զգայուն սրտի մէջ կային միմեանց հակասող ծայրահեղ զգացմունքներ. խոր սիրո, զարմանալի անվեհերութեան և մեծահոգութեան հետ միասին, նորա սրտում ապրում էր սարսափելի վրէժխնդրութիւնն ու աններողամտութիւնը: Իր սիրած մարդու համար նա անձնագոհութեան էր ընդունակ. յանձն էր առնում ամենազուարթները. պատրաստ էր տալու իւր սննեցածների ամենաթանկագինը և ընդհակառակը իւր շտիրած մարդուն նա առում էր

իւր սրտի բոլոր զօրութեամբ և նորա միշտ ար-
թուն ու ճարպիկ միտքը, ոչ մի վայրկեան չէր
զապարուս նոր ցաւ ու շարութիւն մտածելու և
կատարելու այդպիսի մարդու դէմ: Վերին աստի-
ճանի անվախ ու աներկուն, նա պատժից չէր
վախենում և ստացած պատիժը չէր ուզում նո-
րան և յետ կասեցնում իւր մտքին դրածից, այլ
ընդհանառակը սմբարկելով էր նորա վճռակա-
նութիւնը: Գա մի քնաւորութիւն էր, որ միշտ
պատրաստ էր կուի, ամենաօրհասական կուի,
քնաւորութիւն, որ երբէր կուում ընկճել, խո-
նարհել չգիտէր: Եթէ կարելի էր նորա վերա
աղդէ՛լ՝ դա անկեղծ սիրո խօսքն էր և այդպիսի
խօսքի առաջ միայն տեղի էր տալիս նորա հո-
գու ահագին դիմադրական սլոք: Տիրացու Յու-
նանը սիրո խօսքեր չունէր և Մանուէլը կուեց
նորա հետ մինչե՛ վերջ. Սիմոն խալփան բացի
սիրո խօսքից ուրիշ խօսք չունէր և Մանուէլը
սիրում էր նորան իւր սրտի բոլոր ուժով... Հի-
մա, երբ նայում եմ հեռից Մանուէլին և տիրա-
ցուն, ես տեսնում եմ, որ եթէ մի հրաշք պա-
տահէր և մի օր տիրացուի բերանից Մանուէլը
մի անկեղծ փաղաքաշանք լսէր, նորանից մի բա-
րեցակամութեան աղացոյց տեսնէր, մի հրաշք
ես պիտի պատահէր և Մանուէլի առեւութիւնն

ու վրէժխնդրութիւնը գէպի տիրացուն պիտի
հալչէր ու կարչէր անմիջապէս նորա գեղեցիկ
յատկութիւնների մէջ՝ ինչպէս, արևի ճառագայ-
թի ազդեցութեան տակ հալում ու կորչում է
սառուցի կոշտը: Գէպի իւր ընկերները վերին
աստիճանի մեծահոգի և արգարամիտ էր Մա-
նուէլը. իրանից թոյլի հետ նա երբէր գլուխ չէր
գնում, դասատան մէջ բոլոր թոյլերի պաշտպանը
նա էր և բոլոր մեծերի ու ուժեղների սարսափը
նոյնպէս նա, թէպէտ շատ շատերից նա և փոքր
էր և թոյլ:

Բայց ինչ անսահման և վառ երեակայութիւն
ունէր իմ ընկերը... Ես չիշում եմ հիմա այն եր-
ջանիկ օրերը, երբ ես, Մանուէլը և Գրիգորը, որ
մեր անբաժան ընկերն էր, գասերից յետո մի
օր և իցէ ժաշի տակ նստած խօսում էինք, թէ
եթէ մեծ լինէինք, հարուստ լինէինք, ուժեղ լի-
նէինք, թագաւոր լինէինք, ինչ կանէինք: Մանու-
էլի երեակայութիւնը թուշում էր ծիծեռնակի ա-
րագութեամբ, ես յետ չէի մնում նորանից և Գրի-
գորը լսում էր մեզ հիացած ու տարւած, և մե-
զանից աւելի ոգեւորում:

Ի մեծ ուրախութիւն նորա, մենք յանկարծ
տեղափոխւում էինք թագաւորական պալատները
և զայրացած թուրքերի կամ պարսիկների ան-

գլխով թիւները, ահագին նաւերով տար երկրներէն
բերած սեւեռներով զլուսն անցած՝ պա-
տերազմի էինը դուրս գալիս թշնամիների գէմ...

Գլուխ է, որ թռչում էր մեր հարւածներից,
գիւղ է, որ թափւում էր գաշտի վերա... Գրի-
գորի ցնծութիւնը գազաթնակէտին էր հասնում,
երբ մենք յողնած, գաղթած պալատներն էինք
վերադառնում և իսկոյն հրամայում խնճոյրներ
սալորել յազթուլթեան առթիւ... Գինին ջրի պէս
էր հոսում խնճոյրում, բաշովին, դանազան խո-
րովածները, բաղդաւենները վայելում էր ամ-
բողջ ժողովուրդը, որի համար մենք բաց էինք
անել տալիս՝ միկնոյն ժամանակ մեր խաղնին և
սակին զլիւններից «ականջընշուկ» անում։ Բայց
մենք ինքներս, ի մեծ զարմանք և տհաճութիւն
Գրիգորի, այդ մեծ առատութեան մէջ անգամ
ծամ էինք պահում և աղքատ մնում։ Ընչ վայել
էր հայկական բաշ սպարապետների շնայութեան
մէջ յալալ...

Մի օր, էլի մեր վարժատան լայնածաւալ
պարտիզի ահագին ծառերի տակ նստած էինք
ես, Մանուէլը և Գրիգորը, բայց այդ անգամ մեր
մտքերն, էլ հայկական աշխարհում չէին սաւառ-
նում։

Մեր ձեռները նոր էին սպառնալ տիրացուի

վերջին ձաղկոցից, մեր ծնկները նոր էին լաւա-
ցել աւազի բացած վերքերից և մենք խօսում
էինք այդ դառն օրա լիշողութիւններից։

— Խալֆան վրա չհասնէր, տիրացուն մեզ
կոպանէր այն օրը, տոաց Մանուէլը բարկու-
թեամբ. թէ մենք մեռնէինք, տիրացուն կուրա-
խանար։

— Մենք ինչու մեռնենք, ինքը սատկի աւելի
լաւ չէ, ասեց Գրիգորը, եւանդուն կերպով տա-
շելով իր փայտերը։

Եստ, ինչ էինք արել որ այդքան ծեծ կե-
րանք, մի բանի թուրքի բիթ ու բերան էինք
ջարդել, էլ...

— Տիրացուի համար չէ թէ թուրքը, չուն ու
գին էլ աւելի լաւ է, բան թէ մենք, ասեցի ես։

— Այդ անցաւ տղերք, դուր հիմա այն ասացէր
ինչ անենք, ասեց Մանուէլը և նորա աչերը
փայլեցին վրէժխնդրութիւնից։

— Ֆէսը փախցնենք.

— Կանգարէր կորցնենք.

— Ժամագիրքը պատուենք.

— Իւր ժամի շապկի վերա թանար թափենք.

— 2է, տղերք, ասեց Մանուէլը մտադրաւ ե-
զանակով, այդ բիշ է. ֆէսն ու կոնդորէրը կոր-
ցնենք— Խալֆայից փող կուղէ, նորը կառնի. ժա-

մաղկորը պատուենք—մէկ է իւր համար, ամբողջ
բերան զիտէ, ժամի շաղկին էլ որ թանար թա-
փենք,—այդպէս թանարստ կ'հաղնի, ինչ օգուտ.
այստեղ պէտք է այնպէս բան բերել զխիւն, որ
սիրտը ցաւի:

—Սիրտ ունի, որ ցաւի.

—Ես գրա սիրտը կ'ցաւեցնեմ, կ'տեսնէք.

—Բայց ինչպէս, ինչ անենք, հարցրինք ամե-
նամեծ պատրաստականութեամբ ես և Գրիգորը,
վերջինը մինչև անգամ իւր փայտերը մի կողմ
թողեց:

—Այնպէս բան եմ մտածել, որ իւր արածնե-
րի փոխարէնը մէկից կտանա:

—Մանուէլ, ինչ է, հարցրինք երկուսս միա-
սին ամենամեծ անհամբերութեամբ.

—Տիրացուի կատուն, կատուն մոռացել էր.

—Կատուն: Կատուն ինչ անենք, կորցնենք.

—Կատուն կորցնենք, պատասխանեց Մանուէ-
լը վճռական ձայնով:

Գիտէք, տղերք, տիրացուն իւր կատուն ինչ-
բան է սիրում.—իւր մօրից աւելի է սիրում, չէր
տեսնում թէ մի քիչ կատուն մօտը չի լինում,
քիչ է մնում խելը կորցնէ... ա՛յ, երբ նորա սիր-
տը կ'ցաւի:—

Մանուէլ, զորդ ես ասում, դորանից էլ լաւ

օյին չի լինի, ասաց Գրիգորը և վերջնականա-
պէս ծաղեց և զրպանը զրեց դանակն էլ, փայ-
տերն էլ:

—Բայց կատուն ինչպէս կորցնենք, Մանուէլ,
ասացի ես, ուր էլ որ բռնենք տանենք, կատուն
էլի յետ կ'գա:

Ահա ասում է, որ կատուները այնպէս սովոր
են իրանց տներին, որ կ'մերսդառնան, ուր էլ
որ տանես, տիրացուի կատուն, որ շատ խելօք
կատու է, միշտ յետ կ'գա:

—Սարճ, պատասխանեց Մանուէլը, լաւ ես
ասում, կատուն այնպէս կորցնելը դժւար է, բայց
իմ տատն էլ ասում է թէ զոյ կատուն որ կոր-
ցնել ուղենաս, նորա պոչը պիտի կտրես, կատու
պոչը որտեղ որ կտրես, էլ այնտեղ երբէք չի վե-
րադառնալ:

—Գոչը կտրենք, հարցրինք անվճռողականու-
թեամբ ես ու Գրիգորը.

—Գոչը կտրենք և հէնց այստեղ, պատասխա-
նեց Մանուէլը կարճ ու կտրուկ. այն ժամանակ
զուր տեսէր նորա սուգ ու շիւանը. կուզէր հէնց
էզուց:

—Էզուցւանից ուշ չի կարելի, վրա բերե-
ցինք ես և Գրիգորը.

—Որ այդպէս է, գուցէ առաւօտը մենք այնպէս

պիտի ուսումնարան դանք, որ խալիֆան առաջին գասը նոր վերջացրած լինի և տիրացուն գաստուուն մտած, այդ ժամանակ մենք կառուին կ'ըրանենք և պաշտ կ'կտրենք. փայտ ջարդելու կացինն էլ խալիֆայի մարազի մէջն է միշտ. բայց, տղերք, չլինի թէ ձայնը դուրս ելնի, տիրացուն մեզ սուր սազ կուտէ. մենք երգեցիներ զաղանկըս պինդ պահել: Կատուի պոչի գէմ այդ դաւազրութիւնը պատրաստելուց յետո ևրեք շարագործներս միասին դուրս եկանք վարժատան պարտիզից:

Միւս առաւօտ, ճիշտ նշանակած ժամանակին, մենք վարժատան բոյսրովին հակառակ կողմից— ցանկապատից վար թռանք այգին և կամայ ու զգոյշ բայլերով, ինչպէս գիշերւոտ աւազակներ, սկսեցինք մօտենալ տիրացուի բնակարանին, որ կից էր վարժատանի:

Դասատան բաց պատուհանից գալիս էր տիրացուի խեղդեւած ձայնը, «գեռուներ անեշանք, անբանք դարչնիք, մի շարժեցիր, զի տոտ է փայտըն խրատական», «տգէտք փայրենիք, ես ցոյց տամ զձեզ քանոնան, թէ մարթ չէ բամբասել և շարախօսել մեծաց ձերոց», նոյն բաղէին տիրեց մի շարագուշակ լռութիւն, որից յետո անմիջապէս սկսեցին գալ դասատանից տշակերտներ լացի և ճիշի ձայնը: Բոպէն ամենապատահ

էր և մենք արագ արագ մօտեցանք տիրացուի պատուհանին ու ներս նայեցինք: Եզրատիկ սենեակի մէջ, միակ տախտի վերա մի հին կապերտ վերան առած, գլուխը մի կեղտոտ քարձի վերա գրած խռմովում էր տիրացուի պառաւ մայրը, նորա ոտների մօտ աշրերը փակած, նոյնպէս նիւհում էր տիրացուի սիրելի կատուն:

— Գուր տկանջներդ ձայնի պահեցէք, ասեց մեզ Մանուէլը և նոյն բաղէին, կատու արագութեամբ, ներս թռաւ սենեակը և ռաբերի թաթիկի վերա մօտենալով տախտին, բռնեց կատւին և ինչ արագութեամբ որ ներս մտաւ, նոյնպէս էլ դուրս թռաւ սենեակից: Մենք կառուն հետներս, չքացանք զոգովեան տեղից ծովի նման: Ճանապարհի կիսին Գրիգորը մեզանից բաժանեց, ուղղեց գէպի խալիֆայի մարազը, կացիներ քրկելու: Նա վերադարձաւ կացիներ ձեռին և մենք հաւարեցինք նշանակեւած տեղը:

— Զուտ արէք, տղերք, վերջացնենք՝ կատուն կը փախչի, ասեց Մանուէլը շոյելով կատուն, որ կտրծեո նախազգալով իւր գլխին գալիք սոսկալի դժբաղդովիւնը, լալալին ձայնով մլուում էր և աշխատում դուրս պրծնել Մանուէլի ձեռներից:

— Գու, Սարօ, կտեի ոտներից բռնիր, ես առա-

ջից կ'ընենք, իսկ դու Գրիգոր զանգ, շարունակեց Մանուէլը:

Նա կատարին զեանին բրեց և պոչը ուղղեց:

— Երբ ասեմ մէկ, երկու, երեք, Գրիգոր զանգ:

Գրիգորը կացինը բարձրացրեց, իսկ ևս բռնեցի կատարի ետեւի ստեղծը և սեղմեցի գետնին:

— Երբ խփի, Սարո, դու խփոյն ստեղծը բաց թող, թէ չէ երեսից կը թռչի:

— Մէկ, երկու, երեք,

Նոյն բաղին ահագին ուժով կացինը կատարի պոչին իջաւ, քամաւ արագութեամբ կատուն շրացաւ և կտրաւ ծառների մէջ և մեր առաջ մնաց նորա բրգոտ զեպեցիկ պոչը:

Վերջացաւ, ասեց Մանուէլը. տիրացուի կատուն կորած է, հիմա թէկուզ ինձ սպանէ էլ, պէտքս չէ. մենք մերը արինք. կացինը տեղը վրենք ու զեանը պատատուն, տղերք:

Մենք նոյն ճանապարհով, սրով մտել էինք պարտէզ, դուրս եկանք, վերադարձանք սովորական ճանապարհով վարժատուն և ոչնչից անտեղեակ անմեղ զառնների նման՝ եկանք ու նստեցինք մեր տեղերն այն ժամանակ, երբ խալփան արդէն երկրորդ դասն էր սկսել և ասում էր աշակերտներին.

— Ուրեմն ութերորդ պատերազմն է. — մի գողանար, այս ինքն գողութիւն մի անիլ և իննորորդը «մի սպանաներ», այսինքն չնշաւոր էակ մի սպանիլ:

Ս Ո Ւ Ք

Նկարագրեմ արդեօր տիրացուի սուգն ու շիւ-
ւանք, երբ նա համոզւեց, որ կատուն կորել է,
այն, այդ անհրաժեշտ է, որովհետեւ դա վշտի մի
աչրի ընկնող, տարօրինակ արտայայտութիւն էր.
այդ հառաչանքները հիմա, քսան տարի յետո,
տպաւորւած են սրտիս մէջ և ես կարծում եմ,
որ երբէք չեմ մոռանալ:

Տիրացու Յունանը իր գիտնական բարձրու-
թիւնից յանկարծ վար իջաւ, անմիջապէս կոր-
ցրեց իւր սահմանափակ անձնապատշաճութիւնն
ու հղարտութիւնը և մէկից պարձաւ մի ողորմե-
լի, մի խղճալի անօգնական էակ, մի սովորական
մարդ, որ տրնում է իւր անբաղգութեան ծան-
րութեան տակ:

2րդացաւ նորա ծայրահեղ կտակածոտութիւնը,
կորաւ նոյն իսկ նորա արհամարանքն ու թշնա-
մութիւնը գլխի աշակերտները և նորա մէջ մնաց

մի իշխող զգացմունք — անհուն վիշտ և միայն մի
միտք՝ գտնել, գտնել, տնայաճառ գտնել կառ-
ւին:

Առաջի օրը, երբ տիրացուն համոզւեց, որ
կատուն իրօր կորել է, նա ամեն ինչ մոռացած,
առանց քաշելու աշակերտների ծաղրից, առանց
նոյն իսկ նկատելու նրանց, առանց թարցնելու
իւր ահազին ցաւը, ցնորւածի պէս, ընկաւ իրանց
տան, վարժատան, պարտիզի բոլոր բունջ ու
պուշախները, որ գուցէ գտնի կատուն: Նա մի
տեղից միւս տեղն էր վազում, մի մեծ բան մո-
ռացած մարդու մտազբաղութեամբ, կզանում էր
կամ շորում ամեն մի ճեղքի, ամեն մի բացւոյց-
ի առաջ, քննոյշ փաղտըշական ձայնով «փխօ,
«փխօ» կանչում և փռնոտած, կեղտոտւած վեր
էր կենում, որպէսզի ուրիշ տեղ գնա պտուելու:
Երկրորդ օրը, երբ առաջին տպաւորութեան դո-
րութիւնը անցաւ և տիրացու Յունանը համոզւեց,
որ կատուն ճիշտ որ կորել է, նա սկսեց դարդ
անել այս բառի բուն նշանակութեամբ:

— Զրջապատողներին բոլորովին մոռացաւ նա,
բոլորովին մոռացաւ իւր պարապմունքները, գրք-
քերը, վարժատունը, եկեղեցին և ժամերով շա-
րունակ դարձեալ ման եկաւ վարժատան պար-
տիզի, իրանց տան զանազան անկիւնները, բայց

հիմա ոչ երեկա հաղձեպութեամբ, այլ աւելի հան-
գարտ, բայց և աւելի տխուր ու տրտում... Խըզ-
ճի խաչը՝ ոչ զգալով, մենք, ես և Մանուէլը, ա-
կամա հետևում էինք Յունանի որսնումներին և
ժամանակ առ ժամանակ զղջում էինք մեր կա-
տարած շարագործութեան համար, այնքան սգոր-
մելի էր դարձել Յունանը, այնքան դժբաղդ։ Միշտ
խնամքով սանրւած մաղերը զղզղւած, վերայի հա-
ղուտը կեղտոտւած, երեսը անլա, միրուքն ու
բնիկները թնճկւած ու խաճկւած, իւր կանգորանե-
րը հազիւ ետևից բաշելով, մի անկիւնից միւսն
էր գնում սղորմելին, մի տեղում հանգստութիւն
չգտնելով։ Եւ նորա խորն ընկած ու մարած աշ-
քերի մէջ, նորա գալկացած, հիւժւած՝ ու վշտոտ
երեսի վերա մենք կարդում էինք հիմա մի բան՝
«ո՛ր է»։

Նորա կաշւէ կազմով, խնամքով պահպանւած
նարեկը ընկած էր այն վարժատան նախասենեա-
կի պատի տակ, նորա «օրհնեալ փայտը», մեղ
վերա սարսափ բերող բանոնը, ընկած էր, իւր
տիրոջ պէս անօգնական և անգոր, զրքի կողքին
և Յունանը դրանց մօտից անցնելիս այլևս չէր
էլ նայում իւր գիտութեան ու իշխանութեան
յատկանիշ պատկանելիքների վերա։ Նա մեղ ա-
շակերտներին էլ չէր նկատում այլ ես ուրիշ ան-

գամ. ախանջը ձայնի տահած կասկածոտ Յու-
նանը, որ ամեն մի անմեղ ակնարկ կամ շշուճ,
իւր գէմ գաւ ու բամբասանք էր կարծում, հի-
մա ատելի «թափալ գե» անունը, եթէ երեսին
տուած լսէր, անձայն ու անխօս կանցնէր, մտա-
զբաղ ու յուսահատ։

Երբ այդ բոլոր խուզարկութիւնները ոչ մի
հետեանք չունեցան, տիրացու Յունանն ու իւր
մայրը փակեցին իրանց տունը և փոքոյններն ըն-
կան կատուն ման գալու։

Մի անգամ ես ինքս պատահեցի այդ սղոր-
մելիներին, նրանք տուն էին վերադառնում ան-
յաջող որսնումներից դադրած ու յուսահատ. Յու-
նանը գլուխը կախ, վերաբիւի կոճակները բաց-
ւած, փէսը անկանոն գլխին պրած, կաղալով ա-
ռաջից էր գնում, մերթ ընդ մերթ տխուր ու
գննող հայեացքներ ձգելով պատերի տակին, կը-
տուրների վերա, իսկ յետևից գնում էր նրա պա-
ռաւ մայրը իւր ամբողջ ուշադրութիւնը, խելին
ու միտքը գամած իւր թշառ սրգու վերա...
Սրանք այսպէս ման եկան ամբողջ բաղարը երեք
օր, բայց տպարդին՝ կատուն չգտան. ստով զըլ-
խով կորել էր կատուն և ոչ ոք ոչ մի տեղեկու-
թիւն անգամ չէր կարողացել տալ սղորմելիներին։

Գրանից յետո՝ նրանք մի ամբողջ շաբաթ

փակեցին տան մէջ և Յունանը այդ ժամանակ համարեա թէ այլ ևս չերեաց մեր աչքին... բայց այն հառաչանքները, այն ազիւզօրմ ձայնը, որ ևս լսում էի Յունանի սենեակից առաւօտները վաղ վարժատուն դալիս՝ պարզ ապացոյց էին, որ Յունանը իւր ցաւի հետ է գեռ:

Այն «մանկների» ձեռք և եղանակով, որով հին ժամանակները մայրերը իրանց մահացած որդիներին համար արանաւազ էին երգում, Յունանը, մի կողմ թողած գրաբառը, ուրում էր իւր վիշտը, իսկ ողորմելի պառաւը, իւր սրբու ձեռից գնալը տեսնելով, գլխին էր տալիս ու հառաչում:

—Ահա, երգում էր Յունանը կցկոտուր հառաչներով, անա, տարան իմ կատարին, իմ սիրուն կատարին, անառուածները անգութ ձեռներով պոկեցին նրան ինձանից ու տարան:

Չէ, անա ջան, չէ, նա ինքը չ'փախաւ, նրան զօրով տարան... անօրէնները լաւ գիտէին, թէ ինչ են տանում ու զօրով տարան կատարիս...

Ախ, անա ջան, ախ, ուր է, ուր է, ինչու բովս չէ, ինչու մլաւելով չի բուում ձեռիս, տնուշ մրմուռը ինչո՞ւ էլ չեմ լսում... արար նա ինձ իւր մրմուռով էր բնացնում...

Ահա, ևս երեխի պէս մեծացրի նորան, և

ինչքան սիրուն էր և ինչքան ուրախութիւն էր պատճառում ինձ. մտքերս ցրում էր, հոգսերս ու թշաւութիւնս մոռանալ էր տալիս ինձ, բայց ինչ սգուա, տարան, դաժան, թշնամիներս տարան...

Իմ թշնամիներս շատ են. մէկը հազարի գլմ ինչպէս կուի... նրանք յաղթեցին ու տարան, տարան անա ջան, տարան...

Այսպէս էր ասում խեղճ Յունանը և նորա ձայնի ցաւոտ ելեէջները, նոյն իսկ քերոյշ հնչիւնները, ցոյց էին տալիս, թէ սրբան անկեղծ ու մեծ է նորա կսկիծը:

Որդի, պատասխանում էր նորան մայրը գոգգոջուն ձայնով, խնայէ բեզ, ի սէր Աստուծո. դու բեզ հայեցիր, մաշեցիր, դու բեզ այդպէս տանջելով, կենդանի կենդանի վերառ քար ձգեցիր, հողը գլխիս տիր, իմ աչքի լուս, իմ գլուխի արե Յունան ջան, խնայէ բեզ, խնայէ մօրդ, պարզդ ներս մի ձգել... կ'գանուի, կ'գանուի, Աստուած ողորմած է...

—Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, յանկարծ գոռում էր յուսահատական ձայնով Յունանը. ինչո՞ւ կորցրիր... ինչո՞ւ պատուհանը բաց էիր թողել, թողել էիր որ փախչի, որ տանեն, որ դողանան... անա, փախչի, որ տանեն, որ դողանան... անա, դու ինձ ինչ արիր, ինձ սաղ սաղ թողե-

ցիր... դորանից յետո լսում էր անբաղդ պաշտօնի հեկեկանքն ու լացը:

— Վայ, հոգն իմ գլխին, տղես ձեռքէ, գնում է, տղես դարդ փէշտա արաւ, վայ հոգն իմ գլխիս... ձեռնէր, ձեռնէր, տանոյ ձեռնէր, շուխնէր, գուշմանէր, գողէր, եարստիր, որդեւոր ու թափիր... էլ ինչու պիտի չքոռանան այս աշերը, որ շտեսան տղիս գուշմանին, ինչո՞ւ չպիտի թափին այս ձեռները, որ չպահեցին, չբազապանեցին աղիւղիս ապրանքը... նորից սկսում էր խեղդած հեկեկանքն ու լացը...

Այդ յուսահատական աղաղակներն ու լացը այնպէս սաստիկ էին ազդում մեզ վերա, որ թէ ես, թէ Մանուէլը, երբ լսում էինք հարեան սենեակից մօր ու սրբու խօսակցութիւնը, աշխատում էինք փախչել և շիմանալ այդ գանգատներն ու լացը, որոնց պատճառը միայն ու միայն մենք էինք:

Մենք զգում էինք, որ Յունանին շատ խիստ էներ պատժել, մեր խիղճը մեզ տանջում էր և մենք բաշտում էինք հիմա միասին այդ բանի մասին նոյն խոսքերուց:

Մեր մէջ միայն Գրիգորն էր, որին ամենեւին չէին շարժում տիրացուի այդ կոծն ու չիւանը և որը նայում էր Յունանի այդ վշտին ոչ տառնայ

բաւականութեան. նա քիթի տակը նոյն խոսքի ծածաղում էր Յունանի վերա և զարմանում, որ մենք, իւր գաւաղիցները, չենք ուրախանում Յունանի այդ վերջնական տապալումով:

Մի անգամ նա Յունանին նոյն խոսքի ծածաղեց.

— Տիրացու, ասեց նա Յունանին, վարժատուն դալիս այսօր, պատուիկենց այգու ցանկապատի վերա կատուիդ տեսա՞ մի ուրիշ կատուի հետ. խոսքի կատուն էլ, ինձ տեսաւ թէ չէ իսկոյն փախաւ բազը մտաւ:

Այդ խօսակցութեանը ես ներկա էի. Յունանի խօսքն ընկած աշերի մէջ փայլեց այնպիսի յօյսի, ուրախութեան և խոր ճորտակալութեան նշաններ, որ ես ապշած մնացի և սաստիկ խղճի խայթոց զգալով, թողեցի և յետ բաշտեցի:

Նոյն վարկեանին տիրացուն արագ արագ, ինչքան որ թոյլ էր տալիս իւր կոտորածօտը, մոռանալով նոյն խոսքի ֆէսը ծածկել, գուրս եկաւ փողոց և գնաց գէպի Գրիգորի ցոյց տալով տեղը...

Դատերը վերջանալու ժամանակ նա 'ի հարկէ, ձեռնունայն յետ եկաւ և առանց յանգիմանութեան անցաւ իմ ու Գրիգորի մօտից և գնաց տուն. երկրորդ անգամ ես զգացի խղճիս խայթը...

Անցաւ մի քանի օր ետ, ու կամայ կամայ, տիրացուն սկսեց վարժատուն յաճախել և գործնից աւելի ոգորմելի ու գծրագգ պատկեր ետ չեմ կարող երեակայել. մագերը դգգլւած, գէմըը գալիահար, մարմինը կարծես աւելի փոքրացած, մէջքը կուացած, չորերը կեղտոտ, վերարկուն չ'կոճկած, նա ուրւտկանի պէս ման էր գալիս գտտերի ժամանակ իւր նախաւենեակում: Մերթ ընդ մերթ նստում էր իւր սովորական տեղը, լուսամուտի առաջ ժամագիրքը կարդալու, բայց վայրկենապէս, սրտի ներքին խռովութիւնից, վեր էր բարձրանում և նորից սկսում քայլել:

Գաւառիչօցներում թէպէտ առաջւա պէս էլի ներս էր գալիս կրկնութիւնների անելու և կարգը պահպանելու, բայց զա այլ ետ այն տիրացու Յունտը չէր. նա աշակերտներին էլ չէր նկատում. կամ թեկն կոթնած մի որ և իցէ կէտի էր նայում, մտայնոյ ու տխուր, կամ կարգում էր մտքեհարար իւր նորեկը: Ոչ սրի այլ ետ նա չէր զիպչում. քանոնը—«օրհնեալ փայտը» կորել էր և առանց այդ «օրհնեալ փայտի» նա նմանում էր հիմա մի ոգորմելի ընտելացած գայլի, սրի աւամները քաշել ևն:

Նա հիմա շատ քիչ էր խօսում և եթէ խօ-

սում էլ էր, խօսում էր համարեա մեր սովորական բարբառով:

Մի խօսքով՝ Յունտը կտաբեկապէս կերպարանափոխեց և մի անգգա քան գարձաւ. իւր օգնականի այդ գրութիւնը վերջապէս խալֆային էլ անհանգստացրեց, որ մինչև այդ՝ առանձին նշանակութիւն չէր տալիս Յունտի ստտիկ վըշտին. խալֆան հիմա պտտը էր համարում Յունտին ժամանակ առ ժամանակ, մխթմարել նոյն իսկ.

— Տիրացու, ասում էր մեր բարի ու միամիտ խալֆան, ասար ինչ է կատուն, որ գորա համար այդպէս ստտիկ գարգ ետ անում. չկա կտոն, մի ուրիշը գտիր, սիրելիս, ասար գա երկխայտութիւն է արածոյ.

— Գու գտակ չունեա, արժանապատիւ խալֆա, պատասխանում էր Յունտը ստտիկ լրջութեամբ, բայց եթէ պատահեր և գտնէիր փոքոցի մէջն երեկոտ մի անօգնական, գրկէիր, տուն բերէիր, խնամէիր ու խաղայիր իւր հետն և ուրիշ մխթմարութիւն չունենալով տատասկոտ աշխարհի մէջն, նորանից տեսնէիր ուրախութիւնն և գիտենայիր, որ միտի շնչաւորն է մէջ փուշ աշխարհի, որ քեզ ոիրէ, ապա եթէ երեկոտն այն կորչէր, բաւականաւայիր և համոզւելիր արդեօք

գու, թէ անէին, չէ պէտք տխրել, քան զի կան
այլ անտէր երեխայր։ Ոչ, արժանապատիւ խալ-
փա, մի մխիթարէ զիս, վիշտն իմ մեծ է, ան-
տահման, հասան հպատակին իւրեանց թշնամիքն
իմ բազում. լամ հո ներկայիս, խնդան նորա...
բայց Աստուած հո յուսացել, Աստուած հո յու-
սացել. շատ շուտ կստանան հատուցում անօրէնիք։
Եյնժամ, միայն այնժամ, ով արժանապատիւ
խալփա, երբ լան նորա, կմխիթարւիմ և կը-
խնդամ եւ. հիմա մի մխիթարէ զիս։

Կ Ա Տ Ի Ի Պ Ո Չ Ը

Անցաւ մի քանի օր և կարծես տիրացաւ Յու-
նանք հանդստացաւ և մոռացաւ թեմէն տեղ իւր
ցաւը։ Իւր սովորական ճշտապահութեամբ, ինչ-
պէս առաջ, նա սկսեց եկեղեցի գնալ, վարժատուն
գալ, դասամիջոցներին կարգ պահպանել և այլն.

Վերան, գլուխը, մտքերը կարգի բերեց, իւր
գործին կանգնեց և մեր վարժարանական կեանքն
ստացաւ իւր սովորական հոսանքը այն տարբե-
րութեամբ միայն, որ Յունանք հիմա այլ հո մե-
ղանով այնքան չէր հետաքրքրուում և, հետեա-
պէս, առաջւա նման էլ չէր ծեծում ու քաշում։

Նա մօրի մէջ էր ընկել։

Դատաւան մէջ նստած, հինգ տասը բալէ
շարունակ նա լարւած մի բանի վերա էր նա-
յում և նորա ուշադիր, անխաբի նայող աչերի
հայեացքից պարզ երևում էր, որ նա մտածում
է ու վճռում մի ինչ որ լուրջ ու նշանաւոր հարց...

Գառամիջոցներից յետո Յունանը անմիջապէս առանձնանում գնում էր պարտիզի խորքերը. այնտեղ հաւաքեց իր մենք հեռուից նկատում էինք նորա երեսին նոյն լարած մատխոհութիւնը:

Պարզ էր, որ Յունանը գեա չէր ազատուի իւր կորստի տաւորութիւնից և այդ մատխոհութիւնը հէնց գործ մտին էր: Բայց շուտով մենք համոզուեցինք, որ մենք էլ ենք առարկա այդ մտքերի:

Գառատան մէջ նստած, գառամիջոցներին, Յունանը գնում էր ժամագիրքն իւր առաջը իր բնական կարգում և անթարթ նայում էր վերան, բայց մէկ էլ յանկարծ նորա գննող, խուզարկու հայեացքը զբոյսից վեր էր բարձրանում և ընկնում մերթ Մանուէլի, մերթ իմ վերա և այնպէս երկար վերաներս մնում, որ մենք անհանգստութեամբ աչերս խնայահաւում էինք, սոսկումով զգալով, որ Յունանը մեղաւորին է սրանում և համարեա կռահում է:

Ելլա երկար, քննող, գննող, խուզարկու հայեացքները մեզ համար աւելի ահաբեկիչ սկսեցին դառնալ, քան նորա բանախ հարուածները: Եւ ցան ինչ է, բանի գնացին, այդ հայեացքներին աւելի կատկածստ դարձան, հալածող, ճնշող:

Մերթ անձայն հեղնում էր նա մեզ և նորա

հայեացքը կարծես տոում էր. «դուք հանդիստ էր ի հարկէ, բայց ես արդէն պարզում եմ բանը», մերթ նա մեզ սպառնում էր և նորա անձայն շարութեամբ ու վրէժխնդրութեամբ լի հայեացքը պարզ արտայայտում էր «սպասեցէր դուք, իմ ժամանակն էլ կ'դա», մերթ նա յանդիմանում էր մեզ և նորա վշտոտ աչերի մէջ մենք կարգում էինք. «անխիղճներ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ արեցիր»:

Այդպէս շարունակ, արտեղ էլ մենք հանդիպէինք Յունանին, նորա երկար անթարթ հայեացքները հետեւում էին մեզ. հալածում և մենք հիմա աշխատում էինք նորանից խոյս տալ, ինչպէս մի ժամանակ, դուրսը, ինքն էր մեղանից խուսափում և խորչում:

Մեր մէջ միայն Գրիգորն էր հանդիստ և ամենին չէր էլ ուզում տեսնել ու հասկանալ տիրացուի անձայն ակնարկները.

— Ինչուց էր վախում, ասում էր նա մեզ, երբ առանձնացած էինք լինում և մեր կատկածները միմեանց պարզում. կատուն ոտով գլխով կտրել է, էլ սրտեղից տիրացուն պիտի տեսնի, թէ պոչ չունի, այնպէս բան ենք բռնել, որ տիրացուն չէ, նորա պտպն էլ լինի բան չի հասկանալ.

— Բայց տխար պարզ երեսում է, ասեցի ես,

որ տիրացուն մեզ վերա է կասկած տանում, ինչ անենք, եթէ մէկը տեսած լինի բանը և տիրացուն տաւ:

— Ի՞նչ պիտի անենք, ասեց Մանուէլը, պատասխանը պիտի տանք:

— Ոչ որ էլ չի տեսել, դարդ մի արէք, ասեց Գրիգորը, այնպէս տեղ չ'կտրեցինք, որ մարդ տեսնէր:

Բայց դուք յայտեր էին գորա, բանը բացեց այնպիսի պարզ կերպով, կատարած զործը հաստատուեց այնպիսի անվիճելի փաստով, որ մտքերովս էլ երբէք չէինք կաբող անց կայնել:

Մի գեղեցիկ օր, երգեցողութեան դասից յետո, երբ խալփան ամենամեծ աշխուժով և ոգևորութեամբ պատմում էր մեզ մի ամենահետաքրքիր գէպը մեր պատմութիւնից և մենք անխնայ, ամեն բան մոռացած լսում էինք նորան, յանկարծ ահագին թափով դատատան դուռը բացեց և ներս ընկաւ տիրացու Յունանը:

Նա հեւում էր ու գունատ ժափուկ էր սաստիկ յուզմունքից, նորա աչքերը փայլում էին անսովոր փայլով, ձեւերը գոգում էին:

Անսովոր տեսարանից մենք բոլորս վեր լծբաւնք, իսկ խալփան իւր կանգնած տեղը մեխած մնաց:

Երբ հասաւ դատատան մէջ տեղը, տիրացուն յանկարծ ձեռը ծոցը տարաւ, հանեց այնտեղից մի ինչ որ երկար բրդոտ բան, սրբութեան պէս գլխու վերա բարձրացրեց և գոռաց տնեկարագրելի կատաղութեամբ:

— Արդարութիւն, արդարութիւն:

Ես ու Գրիգորը ցնցեցինք:

Տիրացուի ձեռի մէջ կառուի պոչն էր, մեր կտրած պոչը:

Մինչ մենք սարսափահար Յունանին էինք նայում, իսկ խալփան ապշութեան ու զարմանքի մէջ, մերթ պոչին էր նայում, մերթ իրան Յունանին, ու մի րայլ ևս առաջ եկաւ գէպի խալփան և, կառուի պոչը օղի մէջ թափ տալով, նորից գոռաց:

— Արդարութիւն, արդարութիւն հայցեմ:

— Հանգստացիր, տիրացու Յունան, հանգստացիր, ասեց ուշքի գալով խալփան, ինչ է պատահել, այդ ինչ բան է:

— Ինչ բան է, պոչն է, պոչը, գոչեց Յունանը ոգրերգական ձայնով:

— Պոչը, ինչ պոչ, ում պոչը, խելագարուել ևս բոլորովին, ինչ է...

— Ում պոչը, իմ կառուի պոչն է նոյն եղա-

նակով կրկնեց Յունանը և սուշին նայեց անասկի գառնութեամբ:

— Չառ լաւ, թող լինի բո կառուի պոչը, բայց ինչո՞ւ ես բերել, ես ինչ պիտի անեմ այդ բանը... Փն՛ւ, ինչ գարշելի հոտ ունի, տար պէ՛ն ձգիր այդ աղբը:

— Քեզ համար աղբ, բայց լծչառիս գուցէ միակ միթիթարութիւնն է այս. է՛ր այդպէս անարգեալ գիւս, պատուելի խալֆա. յետ այսորիկ զայս բերած եմ իբրեւ փառս արդարադատութեանդ համար: Աղերսեմ, հայցեմ, պահանջեմ զայդ արդարադատութիւնն:

Այսպէս ասելով՝ Յունանը իւր անսահման վերէ ժխնդրութեամբ լի հայեացքը ձգեց առաջ Մանուէլի և ապա իմ ու Գրիգորի վերա:

Գրիգորը տեղն ու տեղը չորացաւ:

Եւ, սարսափահար, Մանուէլի երեսին նայեցի. Մանուէլը նոտած էր անյուզողով և ոչ մի մկանսն չէր շարժում նորա երեսի վերա: Նա անթարթ տիրացուին էր նայում, ինչպէս մի ըմբշամարտ, որ չափում է հակառակորդի ոյժն ու շարժումները:

— Այո, պահանջեմ բեղանից արդար դատաստան, կրկնեց խալֆային գառնալով Յունանը և սուշը սեղանին դրեց,

— Բաւական է վերջապէս գուրս տար, տիրացու, ի՛նչ է ուզածդ, ինչո՞ւ ես խանդարում ինձ, ի՛նչ գառաստանի համար է խօսող, ասաց խալֆան աւելի և աւելի գրգռելով և զայրանալով: Ասո՛ւ, կամ վեր առ այդ գարշահոտ սուշը և գուրս գնա՛...:

— Աղերսեմ, պահանջեմ գունկնդրութիւն, ոչ երթիցեմ... ասաց վճռական կերպով և պահանջի եղանակով Յունանը. ոչ, ոչ երթիցեմ:

— Գի՛, պատմէ ուրեմն, բացատրէ, որ հասկանամ— անհամբերութեամբ ասեց խալֆան:

— Ունի՛ն զիր, արժանապատիւ խալֆա, բանգի բարերար ես եղած ինձ, հայցեմ ՚ի բէն զվերջին բարերարութիւնն— դատաստան մի անաշաւ, յայտ է բեզ, զիտնական տէր իմ, զի ունէի ես կատու մի գեղեցիկ, զորն խնամէի և պահէի ի մանուկ տիւղ, յայտ է բեզ և այն, զի օր մի շարաբատիկ և ապարազկ կորաւ այդ արարածն չնորհալի. առաջի նւագ զիպւածն այդ ցաւալի ես վերադրեցի շար հանգամանաց և անբողբուս ես վերադրեցի շար հանգամանաց և անբողբուս լծեան իմս, բայց տալա երբ ուշի ուշով զիտեցի պարագայն իմ, տեսի զի բազում են լծեամբն իմ և կատարեալ է անտ եղեռնագործութիւն իմն սոսկալի. մտաբերեցի զայն զժրագդ աւուր երբ չբացաւ կատուն իմ, ամենայն մանրամաս-

նութիւնը և ստուգեցի, որ բազում թշնամեաց իմոց ամենակատաղիքն, թուով երեք, այն զժրագլ օրն ոչ կայն մէջն դասատան, ուր ևս կարգ պահպանէի: Տուն եկի և տեսի զի օրն այդ քնեալ էր մայր իմ և պատուհանը սենեկին իմս բաց. չէ՞ պարզ արդեօր արեգակի նման, զի այդ կատարի թշնամիքն իմ զօղացեալ և տարեալ էին զկատուն իմ անօգնական, մանկով մէջն իմ սենեկի բաց պատուհանիցն: Բայց արդ, ուր էին սպացոյցը, այդ սպացոյցը ոչ կային. սակայն ինքն ամենակայն, արդարագտն Աստուծ օգնեաց ինձ և աւեաց ինձ տհա: Երբ ժամ մի առաջ ևս ձեմէի հեռու անկիւնում պարտիզի և մտածէի և կրկին մտածէի սոսկալի եղեռնագործութեան առթիւ, սոր իմ բայթարեցաւ, բուռնով մի զիւրաստհ բանի և ևս վայր քնեալ և զինչ տեսի, զինչ տեսի... ոհ, տեսի պոչն իմ կատուի, զոր աստ հանգչի ի վերա սեղանի ի մեծ դարհուրանը պոչահատ անօրինաց...

Այս ասելով տիրացու Յունանը պոչը սեղանից վեր առաւ և խալփային ցոյց տալով շարունակեց. դու հարցանես, էր կա աստ պոչն. պոչն այս աստ կա, որ սարսափ բերէ, սոսկում ու զարհուրանք ազգէ ի վերա ամբարիշտ շարագործաց, այս ասելով տիրացու Յունանը նո-

րից ձգեց իւր հաշեացքը մեր, երեք դուադիկներին վերա և պոչը սպառնական շարժումով ցնցեց օդի մէջ:

Խալփան ուշադիր լսում էր Յունանին և երբ սա վերջացրեց նա ասաց.

— Ուրեմն քո կարծիքով, տիրացու, այդ պոչը քո կատուի պոչն է և կտրել են մեր տղերքը:

— Որ պոչն է սա իմ կատուի դա պարզ է, նոյնպէս, ինչպէս սա մտան է իմ, ասեց Յունանը ցուցամատը տնկելով:

— Զատ լաւ, յետո՞ւ.

— Յետ այսօրիկ առա ևն պոչահատքն և դա նոյնպէս ճիշտ է և պարզ, ինչպէս այն, որ աստ է այս պոչն. արդարութիւն, տուր ինձ արդարութիւն, բարեբարդ իմ:

— Բայց սիրեր են տիրացու, ում վերա ևս կատկածում. տղերքը ինչո՞ւ պիտի կատուի պոչը կտրեն:

— Կտրեալ են, կտրեալ և զարհուրելի ոճիքն կատարողքն, անխիղճ պոչը կտրողքն են Մանուէլն Մանուկեան, Սարգիսն Թառուեան և Գրիգորն Սիւյեան, ասեց տիրացուն և ուղիղ կանգնեց մեր զէմուգէմը:

Ես ու Գրիգորը սարսափեցինք տիրացուի հաշեացքի մէջ վաշտղահաւոր վրէժխնդրութիւնից:

— Բայց ինչո՞ւ ես հեծադրում, ինչո՞ւ ես կարծում, որ անպատճառ նորանք են, կարող էին ուրիշ մտադիր կտրել, զօր օրինակ լծարքի տղայք, շարսլծեան համար, շարունակում էր վիճել մեր բարի խալֆան, չ'կարողանալով հաշուել այն մտքի հետ, որ պոչը մենք ենք կտրել:

— Ոչ, ոչ արժանապատիւ խալֆա, մի երկբայիր, դորա են, դորա երգում եմ կենացն փայտիւ:

— Տղերք, լսում էր ինչ է ասում տիրացուն, պատասխանեցէր, զմօր էր, ասաց խալֆան դիմելով մեզ երերիս: Բայց երերիցս միան Գրիգորը խօսեց արագ արագ ու անկապ:

— Ինչո՞ւ պիտի մենք կտրէինք կառուի պոչը, խալֆա... տիրացուն սուտ է խօսում... ինչ գործ ունենք մենք նորա կառուի պոչի հետ... կտրելի է ինքն է կտրել, մենք խաբար չենք...

— Տգէտ եւ անմիտ բարբաջանք.— ինքս կտրեմ զպոչն սեպհական կառուի, ասեց տիրացուն դառն հեղնութեամբ ու արհամարանքով, եթէ ալք է խօսք նոցա, շարունակեց նա, ապա ուրեմն լծոյլ տուր ինձ, արդարամիտդ խալֆա, քննեմ աշակերտաց եւ իմանամ զճշմարտութիւնն:

Խալֆան տատանում էր:

Մենք հասկանում էինք, թէ ինչ է նշանակում Յունանի քննութիւնը. անվերջ ծեծ ու բարջով նա մեզ խօստովանել պիտի տար մեր յանձանքը: Եւ Մանուէլը տեղից վեր կացաւ, մի լծեթիս զսնաատութիւն միայն յայտնում էր նորա յուզմունքը:

— Խալֆա, ասեց նա, նայելով, ուղիղ խալֆայի երեսին. տիրացուի կառուի պոչը ես եմ կտրել, էլ ոչ որի չմեղադրէք: Ուրախութեան կայծը փայլեց Յունանի աչերի մէջ եւ նա զոչեց շտապով:

Տեսնա՞ր, արժանապատիւ խալֆա, տեսնա՞ր... բայց ետտ խօսի կղեւնապարծն, մի ջուխտ ձեռաց գործ չէ կտրելն պոչի, մի ջուխտ ձեռաց գործ չէ...

— Այո, մենակ ես եմ կտրել, կրկնեց Մանուէլը:

Ի՞նչպէս, ինչպէս կարող էի ես լծոյլ տալ, որ իմ սիրեցեալ ընկերը իմ մեղքերն էլ ինքը բաւէ. ես էլ վեր ելա:

— Խալֆա, ասեցի ես, Մանուէլը մենակ չէր, ես հետն էի... միասին կտրեցինք:

— Ի՞նչ ասեմ, խալֆա, երբ ամեն բան բացեց, ես էլ եմ մեղաւոր, առաջ սուտ խօսեցի, ասեց Գրիգորը իւր գօտիկի հետ խաղալով:

Տիրացու Յունանը յայլթական հայեացքով նայեց մեր խալիփայի վերա: Գտա սպանողաց իմաց և դատաստան, դատաստան պահանջեմ:

Մեր ոճիրը ապացուցւած էր ամենատակներէ կերպով և սաստիկ զայրոյթը երեւին խալիփան արագ արագ քայեց սենեակի մէջ:

— Ուրեմն իմ ջանքերիս, աշխատանքիս պըտուղը սոս է. ուրեմն իմ խրատները, խօսքերը, ոչինչ են ձեզ համար... այդպէս մարդուն սաստիկ հարւածել... չարագործի պէս արին լծափել... միանդամայն անսպասելի էր, միանդամայն անսպասելի...

— Թող պատժին եղեռնագործը. ազաւիւմ, յանձնէ չարագործաց դատաստանին իմո. ես ուզեմ դոցա, ուզեմ, բարերարդ իմ, ասեց Յունանը մարդահաճ ձեռով, տեսնելով խալիփայի յուզւած ու զայրացած գրութիւնը:

— Այդպիսի եղեռնական ձեռով մարդուն այդքան խօսք վիրաւորողները՝ արժանի են պատժի, տիրացու, արա դատաստանդ, ասեց խալիփան ամենամեծ զայրոյթով և արագ գուրս եկաւ դաստնից:

Նոյնպիսի արագութեամբ դաստնից գուրս քնաց և տիրացուն և դատատան գուռը վերաներս փակեց, որ չլինի թէ գուրս փակւեն:

Մի րոպէ շանցած նա վերադարձաւ տհալին փալաթան ձեռին: Գտ այն փալաթան էր, որի մէջ կտորւել էր իրան, Յունանի ոտը և այդ դործիրը Յունանը իւր տան մէջն էր պահում իրրի յիշատակ, որ մնացել էր նախկին ուսուցիչ Ղազար խալիփայից:

Փալաթան անցած ժամանակների բարբարոսական պատիժների մի գործիք էր, որի մէջ հին խալիփաները դնում էին իրանց աշակերտների մերկացրած ոտները և ճիպտներով ծեծում դարչապարը. դա մի մեծ փայտ էր, որի մէջ անց էր կացրած երկու կողմից պարանի ծայրերը և ամրացրած. պարանի և փայտի մէջ տեղն էին դնում պատժողի ոտները և փայտը կամաց կամաց պտըտցնում այնպէս, որ պարանը երկու կողմից էլ փայտին փաթմալմուր. պարանի և փայտի մէջ եղած տարածութիւնը բանի դնում պակասում էր և ոտները պինդ սեղմւած էին մնում պարանի ու փայտի մէջ տեղը. պատժողին պարկեցնում էին մէջքի վերա, փայտի երկու ծայրերը բռնել էին տալիս երկու հոգու և երբ այդպիսով աշակերտի ոտները մնում էին օդի մէջ, սկսում էին փայտերով խփել ոտների տակին:

Երբ փալաթան կարգի բերեց, տիրացուն հրամայեց աշակերտներին հեռանալ դաստնից:

Մեհացիներ իս, Մանուէլն ու Գրիգորը և ամենամեծ աշակերտներից երկուսը, որ պիտի օգնէին տիրացուն պատժի ժամանակ:

Դիւական ժպիտը երեսին, ճիւղտը օգի մէջ փարտելով տիրացուն ասեց.

— Եկաւ, եկաւ և իմ ժամանակը. ինչպէս զիս լացուցիր, լացուցանեմ և ես զձեզ. անմեղ ու ձեր ձեռք տանջեալ չորրորտանու համար մի տխրանալդ երգել տամ, որ ուր էլ լինի նա, լսէ: Հանն ոտներդ, ասաց զահիճը Մանուէլին, դու առաջինը պիտի ուտես կերակուրն խրատական, բան զի առաջինն ես մէջն ամենայն շար գործի. հան ոտներդ, անօրէնք դու:

Առանց մի որ և իցէ տատանման Մանուէլը հանեց սաները:

Արագ շարժումով տիրացուն գետին ձգեց Մանուէլին մէջքի վերա, կապիկի ճարպիկութեամբ իւր զօհի սաները փալախայի մէջ զրեց և արագութեամբ փալախայի փայտը պտըտցրեց. յետո, երբ փալախան պինդ սեղմեց խեղճի սաները, տիրացուն փայտի մի ծայրը մի տղային միւս ծայրը միւսին տւեց, որ բռնեն, իսկ ինքը ուղղեց իւր թևերը և սկսեց խփել սաներին, բայց այնպիսի թափով, որ ես և Գրիգորը նայել չէինք կարող. և բանի գնաց այդ թափը չպա-

կասեց, ընդհակառակը, բանի գնաց՝ տիրացուն կատաղեց, նորա հրէշային անզլութիւնը աւելացաւ և հարւածները տեղացին մէկը մէկից աւելի ուժգին, մէկը մէկից ահաւելի, կարծես այդ սաները կենդանի չլինէին...

Մանուէլը լուռ տանում էր իւր տանջանքները.

— Է՞ր չես երգում, է՞ր չես երգում, մեղմ են հարւածք, ահա նորը, ասում էր տիրացուն կատաղութեամբ նայելով Մանուէլի գերմարդկային համբերութեանն ու անզգայութեանը.

Արդէն հէնց առաջին մի բանի հարւածներից Մանուէլի սաները արիւնոտեցին, ապա արիւնը սկսեց վաղել աւելի և աւելի, բայց զա չէր կանգնեցնում տիրացուն, նա շարունակում էր խլփել գոռալով.

— Մինչև չասես «մեղա», մինչև չհամբուրես ձեռքս և այս պոչը, որ դու ես կտրել աւագակող ձեռամբ քո, չիր քեզ փրկութիւն:

Բայց Մանուէլը լուռ էր. ոչ թէ «մեղա», մի հնչիւն էլ դուրս չէր գալիս նորա կրծքից. սարսափելի ցաւից նա չրթունքն էր միայն կրծում. յանկարծ նա ինձ նայեց և ես նորա բերնին արիւն տեսա... սարսափելի ցաւերից Մանուէլը կծել էր իւր չրթունքը և արիւն հանել: Երբ ես տեսա այդ արիւնը, և նայեցի այն կատաղու-

թեանը, որով տիրացուն խփում էր Մանուէլին, իմ մէջս յանկարծ շանթի նման մի միտք անցաւ. թէ տիրացուն սպանելու է Մանուէլին— գնտակի նման թռա տեղիցս և այնպէս արագութեամբ դուրս վազեցի գաստանից, որ տիրացուն յետեիցս այլ ևս չհասաւ:

Մաստիկ լալով ևս մինչև խալփայի սենեակը մէկ վազեցի և ազազակեցի խալփայի ձեռք բռնելով. «խալփա, սպանում է, սպանում է»...

Խալփան, որ խորատուրած կարգում էր, ամեն ինչ հաշկացաւ... Վերաւարածի պէս նա յանկարծ տեղից վեր ցատկեց և կայծակի արագութեամբ վազեց գէպի գաստանուն. ևս և նա իրար ետեից գաստանուն մտանք:

Տիրացուն շարունակում էր իւր ծեծը գազանային անդթութեամբ, բայց յանկարծ ամեն ինչ ընդհատուեց տիրացուի համար ամենաանսպասելի կերպով. մի արագութեամբ ու թեթեւութեամբ, որ չէր կարելի սպասել մեր հաստ ու գէր խալփայից, նա յանկարծ թռաւ ու բռնեց տիրացուի ուտերից և այնպիսի զօրութեամբ նորան գէն չարտեց, որ տիրացուն փայտը ձեռքին մի սրբնթաց գնտակի նման շորս հինգ բայլ հեռու ընկաւ գետնին և զլուխը սաստիկ թափով գիպաւ պատին:

— Անդու՛թ, անօրէն, քանի մէկ դու սորանց տանջես, գոռաց նա և ինքը իւր ձեռներով հանեց փալախան Մանուէլի սաներից. բանդը, բանդը բեզ բիշ է. այս ի՛նչ է սորա սաները:

— Բարի, բարի, ասեց տիրացուն սօսի կանդնելով, դու էլ գուշմաններին կողմն անցար.

— Լա՛իր ապուշ ու տխմար, դու էլ սատկես, քո գուշմաններն էլ, կորիր աշրիցս, եթէ ոչ ևս իմ տէրը չեմ ու սովորներդ կ'փշրեմ... դուրս, դուրս... ու էլ աշրիս չերկաս:

Խալփան այնպէս էր կատաղել իւր առաջը բացած զարհուրելի տեսարանից, որ բիշ էր մնում նորից յարձակի Յունանի վերա, բայց ինչքան անգութ էր Յունանը փոքրերիս հետ, այնքան նա վախկոտ էր մեծերի առաջ. նա խփոյն թողեց իւր խօտակցութեան յանդիմանական ձեռք և արտասանեց խնարհութեամբ.

— Հպատակիմ, հպատակիմ և հեռանամ. և մօտենալով սեղանին, նա մի ձեռով վերցրեց կատու պոչը իսկ միւս ձեռով փալախան և զընայ գէպի դուռը. չէմքի վերա նա կանգ առաւ, խնարհ գլուխ աւեց խալփային և արտասանեց.

— Զնորհակալութիւն, արժանապատիւ խալփա, շնորհակալութիւն, որ հատուցիր վարձն իմ

աշխատանայ առատութեամբ... զօրաւոր բռնեց-
րովն րո:

Խալֆան շարժւեց դէպի գուռը Յունանին
բռնելու, բայց ոտ հոգմի արագութեամբ ան-
հետացաւ:

Մինչ այս մինչ այն՝ մենք օգնում էինք Մա-
նուէլին. նորա ստները դառել էին մի մեծ վերք
և նա չէր կարող զետնին կանգնել:

Վերջապէս երբ ահագին նեղութեամբ ու
զժւարութեամբ նա հազաւ իւր կօշիկները և մի
փոքր հանդստացաւ, ես ու Գրիգորն ընկանք նա-
րա թիկերը և ամենամեծ զգուշութեամբ տուն
տարանք. խալֆան էնքը սւղեկցեց մեզ մինչև
ճանապարհի կէտը և մի բանի խրախուսիչ խօս-
րեր Մանուէլին ասելուց յետո, յետ դարցաւ:

— Մանուէլ, ասեցի ես ճանապարհին, երբ մենք
մենակ մնացինք, այդ ի՞նչ բան էր, միթէ չէր
ցաւում, որ ոչ մի ձայն չհանեցիր:

— Սարօ, զիտեո, պատասխանեց նա, հէնց
հիմա էլ ասես կրակի վերա եմ կանգնած, բայց
ինչո՞ւ ցոյց տամ ցաւս «թողալ գելին». նա որ
մեր ցաւը տեսնի՝ կուրախանա:

Նս և Գրիգորը տուն տարանք Մանուէլին և
նորան յանձնեցինք իր պառաւ մօրը:

Մ Ա Տ Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Նս լսել եմ մեր մեծերից, որ իբրև թէ ամեն
տան մէջ մի օձ է ապրում, որը պահպանում է
տունը, օջախը. եթէ յայտնւում է, որ այդ օջա-
խի պահապան օձը տանից հեռացել է, դա վատ
նշան է համարւում և պառանդները գուշակում են,
որ այդպիսի տան գլխին գալիքներ կան:

Ահա մի այդպիսի օձ էր տիրացու Յունանը
մեզ համար, թէպէտ չափ, բայց մի պահապան
հօգի էր նա մեր զտրուցում: Նա գնաց չգնաց
մեր դպրոցից, վերջինիս կեանքը կարծես խփոյն
փոխւեց ու խախտւեց. կարծես իւր շար բերնով
Յունանը անիծեց մեզ ու մեր գործը և ամեն
ինչ սկսեց բայրայել:

Ինչպէս վերելք մի անգամ արդէն յիշած էի,
ժամանակ առ ժամանակ խալֆայի մօտ տաճ-
կաստանից օտարականներ էին գալիս և այդ ժա-
մանակամիջոյններում խալֆան բոլորովին մոռու-

նում էր թէ մեզ, թէ իւր վարժատունն ու իւր գործը. նա այդ ժամանակ ընկնում էր մտածմունքների մէջ, զրոյստ ու անուշադիր էր դառնում և համարեա ուսումնարան էլ չէր գալիս, կամ եթէ գալիս էլ էր՝ աշխատում էր մի կերպ դասը շուտով վերջացնել և գնալ իւր խորհրդաւոր հիւրերի մօտ:

Դորանց հետ խալֆան կամ փակում էր իւր սենեակը և երկար ու ծածուկ խօսակցում, կամ աւանում նորանցից մէկին-երկուսին և ուր որ զընում էր, վերադառնում և նորից գնում: Ինչպէս այսօր, ես յիշում եմ այդ մարդկանց խիտտ ու խոժոռ կերպարանքները. գէմքերը ջրբախից ու արևից զարկւած, սև փափաւները մինչև հաստ ու սև յանքերը քաշած, բաշխները ուսերին և բրդոտ հափունքիները վերաները, նորանք յիշեցնում էին ինձ անայի պատմութեան միջի քաջերին, որ գեղերի ու հրէշների հետ էին միշտ կռիւ մղում:

Մեր տղաները համարեա բոլորը քաշւում ու փախնում էին գորանցից. — այնպէս գորանք տարբերում էին առ հասարակ մեզ շրջապատող մեծերից, այնպէս խիտտ էին և կենդանացած իրանց մէջ: Միայն Մանուէլն էր, որի որտի վարդերը բացւում էին, երբ գալիս էին այդ մար-

դիկը. նա շատ անգամ ժամերով սպասում էր վարժատան դռան առաջ, կամ փողօցի մէջ, այդ մարդկանց դուրս գալուն, երևալուն:

— Սարօ, ասում էր ինձ Մանուէլը, սաստիկ զգոյշ ու ծածուկ կերպով, զիտնո մի են զըրանք... դրանց եկած ճանապարհներին մատաղ, գրանք մեր աղգի մարդիկն են... մեր խալֆան էլ է գրանցից, աւելացնում էր նա տհազին հրպարտութեամբ...

— Է, ինչո՞ւ են եկել, հարցնում էի.

— Երկրի համար են եկել, ասում էր ամենախորհրդաւոր կերպով Մանուէլը և այնպէս կրտուկ ձևով, որը այլ ես նոր հարց կամ հակաճառութիւն թող չէր տալիս:

Ահա այդ մարդիկ նորից եկան, Յունանին դուրս անելուց երկու թէ երեք օր յետո, և մեր ուսումնարանական կեանքը խաղառ խախտեց այս անգամ:

Խալֆան ուսումնարան կամ չէր գալիս կամ գալիս, շատ շուտ էր մեզ արձակում. Յունանը չկար և մենք միանգամայն թողնւած էինք մեր բէֆին. ուզում էինք՝ գալիս էինք ուսումնարան, ուզում էինք՝ չէինք գալիս, ոչ որ հսկող, նայող չկար... Ջատ անգամ պատահում էր, որ գառատուն մտնելու տեղը, հեռանում էինք պարտիզի

հեռաւոր անկիւններից մէկը և այնտեղ կամ խօսում էինք կամ խաղում մեր քէֆին և տուն վերադառնում...

Յարձակման համար դարան մտած մի սուգունի նման, Յունանի իւր նկուզի նեղ պատուհանից նայում էր այս ամենին միայն ուշադրութեամբ և, ըստ երեսյթին, ոչինչ թէ մեր, թէ խալֆայի արարածներից նա բաց չէր թողնում իւր սուր ու խուզարկու հայեացքից: Հարկաւոր դէպքերում, երբ պէտք էր իմանալ, թէ խալֆան ինչ է անում, նորա մայրն էր գուրս գալիս և գնում խալֆայի բնակարանի կողմը փայտ, ջուր կամ մի այլ բան բերելու պատրաստ: Թէ ես, թէ Մանուէլը լծէպէտ նկատում էինք Յունանի և իւր մօր արարածները, բայց մեզ միանգամայն Յունանի ճանկից աղտուած համարելով, շատ հեռուն չէինք նայում և միայն ծիծաղում էինք Յունանի և իւր մօր անատամ չարութեան վերա և խոյն մոռանում նորանց...

Սյուպիտի մի օր խալֆան կանչեց մեզ պարտիզից և ասեց.

— Տղերք, անգործ շատ մնացիր... բայց մեզքը ձերը չէ, իմն է... գործ ունեմ, որ մի շափաթ էլ դեռ կըրճէ և քանի որ հետներդ գրադուկ էլ չեմ կարող, արիր ձեզ մի լաւ ուրախ

գործ տամ. մի շաքաթ յետս Վարդանանց տօնն է, ես որոշել եմ հանդիսաւոր կերպով տօնել այդ օրը ուսումնարանի մէջ և գուր պիտի ինձ օգնէք. ահա ես ընտրել եմ լաւ լաւ ստանաւորներ ու պիտի բաժանեմ ձեր մէջ, որ բերան սովորէր և հանգիսին ասէր. միւսներդ պետկներ կ'հիւսէր, որ զարգարներ դահլիճը. մի բանի խօսք էլ ես կ'խօսեմ այդ օրա առթիւ ձեր ծընողներին, որոնց այս օրանից հրաւիրեցէր իմ կողմից հանդիսին... ինչ էր տեսնում, զաւակներս, լաւ բան չի լինի:

Մենք ուրախութեան ազդեղանքներ բարձրացրինք:

Յետո խալֆան բաժանեց մեր մէջ ստանաւորները, Մանուէլին զլիւսաւոր հսկիչ նշանակեց մեր նոր աշխատանքների ժամանակ ու հեռացաւ, հրաւիրելով մեզ առաւօտը վաղ գալ ուսումնարան և գործի կանգնել:

Միւս առաւօտ մեր ուրախութեանը չափ չկար, երբ վարժատուն գալով մենք յանկարծ նախասենեակում տեսանք մի ահագին կոյտ մօյր ծառի կանաչ ու դալար ճիւղեր: Մանուէլը անմիջապէս գործի գլուխ կանգնեց և այնպէս վարպետ կերպով բաժանեց աշխատանքը մեր մէջ. այնպէս եւանդով ինքը գործի ձեռք դարկեց,

այնպէս ուշադրութեամբ սկսեց հետեւել ամենի արածին ու գործածին, որ մենք հէնց այդ առաջին օրը մեր աշխատանքի երրորդ մասը արդէն կատարեցինք և ինքներս էլ չնկատեցինք, թէ ինչպէս խփեց տուն գնալու ժամը: Բայց իրանց դարանի մէջ մտած չար սողուններն էլ բնած չէին. նորանք էլ գործի էին կանգնել. առաջ Յունանի մայրը մի երկու անգամ մտաւ նախասենեակ իւր օրգու նաքիկը պտրելու պատուելով և ամեն բան նայելուց, գնեկուց, բնեկուց և խմանալուց յետոյ գուրս գնաց ու սկսեց վարժատան առաջ պահապան գիւնորի նման ման գալ մի առ ժամանակ և յետոյ չբացաւ. հինգ տասը բողբէ շանցած՝ գուրս եկաւ ինքը, տիրացու Յունանը. անցնելով նախասենեակի գոնից նա ճիշտ այնպէս ներս նայեց, ինչպէս նաչում էր մի ժամանակ քանոնը ձեռին մնգաւոր օրոնելիս և նայնպէս չբացաւ: Երբ մենք գուրս եկանք տներս ցրելու և անցանք Յունանի պատուհանի մօտից, ես ու Մանուէլը ներս նայեցինք և տեսանք, որ սենեակի խորքում Յունանն ու իր մայրը, բիթ բիթ տւած, ինչ որ խօսում են...

Բայց հիմա ո՞վ էր Յունանի վրա ուշադրութիւն դարձնողը. նորա ատամները թափուել էին

և մօր ու օրգու երկշտ ու կատկածոտ հայեացքներին մենք արհամարհական ժպիտով պատասխանեցինք և միայն մեր հանգիսով զբաղւած, խաղով ու խնդումով տներս գնացինք:

Բայց ինչպէս երևի Յունանը մեզանով և մեր գործերով աւելի էր զբաղւած, քան մենք կարծում էինք:

Մենք մեր ճաշը նոր էլինք վերջացրել, հայրս սեղանատնից դեռ նոր էր իւր ննջարանը գնացել, երբ սեղանատան պատուհանից գուրս նայելիս, աչքին առաջ կանգնեց տիրացու Յունանի շարագուշակ կերպարանքը:

Պարզ էր, նա գէպի մեղ էր գալիս:

Կայծակի արագութեամբ գլխումս միտք անցաւ, թէ տիրացուն գալիս է շարունակելու վերաս իւր դատաստանը կտուրի պուշի առթիւ և տանելու է ինձ այդ նպատակով. այդ աւտիճան սպառնական էր նորա շարագուշակ մտայն ու տրդեղ գէմքը:

Ես դեռ իմ անելիքս էի մտածում, երբ արդէն լսեցի մեր նախասենեակում տիրացուի բայելքը և, գլուխս կորցրած, ի մեծ զարմանք մօքըս, որ դեռ սեղանատան մէջն էր, սկսեցի վազվզել սենեակի մէջ թափնելու տեղ որոնելով և աւելի յարմար տեղ չգտնելով՝ մտա երկար սրվ-

սոցով ծածկուած սեղանի տակը: Նոյն բաղէին
զուռը բացւեց և տիրացու Յունանը ներս մտաւ.

— Ողջոյն զրեզ, պատուելի խաթուն, ասեց
նա գոան մէջը կանգնած և երկու ձեռքն էլ
կրծքին դնելով մօրս խոր զլուխ տւեց:

Ես ամեն բան տեսնում էի սեղանի տակից
և զոգալով սպասում, թէ սորա վերջը ի՞նչ է
լինելու:

— Բարե ձեզ, պատասխանեց մայրս, ի՞նչ
կ'հրամայէք.

— Կարեմ արդեօր տեղեկութիւն մի հայցե-
լու ի քէն, թէ ամեն է բարձրատիճան աղան.

— Աղան քնած է, պատասխանեց զարմացած
մայրս, բայց ի՞նչ էիք կամենում.

— Եթէ քնանա, դնե՞րողութիւն հայցեմ և հե-
ռանամ, ասեց տիրացուն և նորից զլուխ տալով
հեռանալու շարժում արեց.

— Բայց ի՞նչ կ'հրամայէիք հազարդել իրան,
ասեց մայրս, կարելի է զարթեցնել, եթէ հար-
կաւոր գործ է:

— Ոչ, ոչ պատասխանեց Յունանը, ձեռք
դէպի մայրս ուղղելով, ոչ երբէք յանձն առնեմ
խանդարելու զհանգստագոյն նինջն բարձրատի-
ճան աղային. եկեալ էի բան մի հազարդելու յա-

զազս սրչս նորա Սարգսի Թոռունեան, բայց
բանդի հանգստանա...

Կատի առարկան պիտի անես, գիտեմ
մտածեցի ես, բայց ինձ նորից ձեռք ձգելը մըտ-
քիցդ հանիր».

— Ներողութիւն, ես Սարգսի մայրն եմ և
ինձ համար նոյնպէս հետաքրքիր է ձեր խօսքը,
ինչպէս և հօր... բարեհաճեցէք խնդրեմ ներս
հրամմել.

— Ոչ յանդգնեմ, ոչ յանդգնեմ, ասում էր Յու-
նանը կեղծաւորութեամբ, աշխատելով իւր ձայ-
նին մեղմ հնչիւններ տալ, ոչ յանդգնեմ խելի
ի քէն զթանգազին ժամանակ րո: «Չոռ ու ցաւ
քեզ, կեղծաւոր աղւէս», մտածում էի ես սեղա-
նի տակ:

— Համեցէք պարտն, նստեցէք խնդրեմ, կըրկ-
նեց մայրս սեղանի մօտ զրած աթոռը ցոյց
տալով և խորը սեղանի միւս կողմի աթոռին
նստելով:

Եւ ինչ բաւականութիւն էր «թոփալ դել»
հետ խօսելը, որ մայրս անպէս զօրում էր, ետ
չեմ հառկանում, թող կորչէր գնար էլի.

Յունանը մօտեցաւ աթոռին, խոր կերպով
նորից զլուխ տւեց մօրս և, նստելով աթոռի
ծայրին, այսպէս սկսեց իւր խօսքը.

— Յայտ լիցի զբեզ, մեծարելի խաթուն, զի «ստի խաթայն» եմ ուտերն քո աղեւտոսմ համեստարար Սարգսի Թուռնեան հ ե անուն նւատիս Յունան, մականունեալ տիրացու, քան զի արժանացեալ եմ զբազմին շնչին ուտումն իմ աւարտելու յընթացս տանն հ հինգ տարւա:

Մեջ անգատատանին գիտնական Սիմոն խաթայի «ստի խաթայ» գոյով՝ ուտումնասիրեցի զնթացս ուտման ուտերն քո պարկեշտագոյն Սարգսի Թուռնեան հ պարտք համարեցի տալու բարձրատիճան ազգային զեկուցում մի կատարեալ վասն այգորիկ...

— Խնդրեմ, տիրացու, պտտմեցէր, ինձ նոյնպէս հետաքրքիր է, պատասխանեց մայրս...

Եյն, այգպէս պատասխանեց մայրս, փոխանակ ծառային կանչելու հ տիրացուին դուրս տնելու...

— Եյն, պտտմեմ, զի սեպուհ պարտականութիւն իմ համարեմ զայդ. ընթացն ուտման ուտերդ խելամիտ հ համեստարարս, չէ բարի հ ոչ տանի զինքն դէպ ի բարին: Ուտումն այդ տանիցէ ի կորուստ հոգեկան հ մարմնական...

— Ի՞նչ էր ասում տիրացու, հ ինչո՞ւ էր այգպէս կարծում, բացականչեց մայրս.

— Ոհ, չէ ինձ իրաւունք բանալ զգալտնիրն

հ յայտնել պակասութիւնն մեծին իմո, զի միայն խոնարհութեան եմ սովոր.

— Պարոն, դուք այնքան արդէն տոեցիր, որ հիմա պարտական էք բացադրելու ինձ, ինչումն է բանը հ ինչն է ձեր այցելութեան նպատակը:

— Հպատակիմ ուրեմն, հպատակիմ ճակատագրին իմո հ ազգու հրամանին քո. կործանելոց է ապագայն որդւո քո, խաթուն, զի նա մէջքն անգատատանի արժանապատիւ խաթայի ոչ սովորի գիտութիւն. ոչ սովորի, զի ոչ սովորեցնեն.

— Ապա ի՞նչ են սովորեցնում, հարցրեց մայրը աւելի հ աւելի անհանգիստ ձայնով.

— Ոչ հերբեմ, զի ինքն խաթան է այր մի յոյժ գիտնական, սակայն ձեն պարապմանց նորա է յոյժ սխալական հ կորստաբեր, սովորեցնէ ոչ թէ ճշմարտութիւնը աւետարանի, նարեկա, մաշտոցա հ այլ ժամագրեանց սրբազանց հ տա ոչ թէ կերակուր հոգեւոր հ հոգեշահ, այլ ուտուցանէ զբանն մարմնաւորն, խօսակցի հեան երկխաչոց յազադո առարկայից հասարակաց, պատմէ աշակերտաց զպատմութիւն մարմնաւոր իշխանաց հ թագաւորաց մերոց անցելոց հ զբոլէ զմիտքն մանկան հ զհոգին ըննդէմ արդի իշխանաց հ թագաւորաց, ասելով թէ ժողովուրդն

հայկազեան տանջւի ի մէջ Տաճկաստանի ի ձեռաց զերամեծար փաշայից և նորին մեծութեան օգոստոսփառ Սուլթանի. և յորդորէ անմեղ մանկաւոյն, ոչ թէ գնալն ի ճանապարհ հոգւո փրկութեան, այլ գնալն ի մէջն տգէտ ու խաժամուծ ամբոխին, անդ տարիլ կենօր նորա անասնական և քարոզել նմա զմբոստութիւնն ու զապտամբութիւնն. և խօսի պատուելի խալֆան զհետ աշակերտաց ոչ յազազս հրեշտակաց, հրեշտակապետաց, սրբոց և մարտիրոսաց եկեղեցեաց և վանուց, այլ յազազս մարմնաւոր աբանց և բանից...

Նւաստոս լւա, տեսի զնթացն այս խայտառակ ու տնրարիշտ գիտնական Սիմոն խալֆայի, թափեցի զճիգն համբերելու և համբերեցի ժամանակ մի, բայց ի վերջս խռովեցաւ հոգին իմ ուսմանէն այս կործանիչ և անօրէն և խռոտափեցի անգոտտանէն այն խռովարար և կամ ազատ ի խալֆայութենէ ի մէջ զպրոցի:

Թէ որ աստիճան փշացնէ մանկաւոյն սխալ բնթացրն խալֆային երեւի ի հետեւալէն. ունէի ես անասուն մի անմեղ, որ զմուկ որսա, և բռնէին զայդ արարածն մանկունքն մեր վարժատանին և հատանէին անյուր անդթութեամբ զամբողջ պոչն նորա արմատաւ. արդ հարցանեմ. յետ որսկան արարածին, ո՞չ ոպանանեն մի այլ անա-

սուն, և յետ սորս ո՞չ ոպանեն զմարդն. ընդէր լիցի այս. չէ պարզ, մեծարելի խաթուն, որ լիցի ի նմանէ, որ սչ սովորի երեխան դրանն հօգւոյն, սուրբն, աստուածայինն, այլ մարմնաւորն, պիղծն և մարդկայինն...

— Ի՞նչ սարսափելի բաներ էր պատմում տիրացու, ասեց մի փոքր լռութիւնից յետո մայրս. պէտք է դուրս բերել տղային, աւելացրեց նա ինքն իւր հետ խօսելով:

— Այո, մեծարելի խաթուն, զգամ, հասկանամ հիմա, որ պէտք է բանամ կապանք իմ լեզւին և կապանք իմ ձեռաց. վտանգեալ է տեղիս մանկտին անօգնական և մոռանալու եմ համետութիւնն իմ և ցոյց տալու զգիտութիւնն իմ բազմազան և փրկելու մանկտացն, գնօր, աստուածահաճո զպրոց մի բանալով, որով ջախջախիլոյ եմ զղլուխն եօթնաղլիսեան վիշապին շարութեան և անօրէնութեան, որ բուն կղեալ է ի մէջ անգոտտանին իւր՝ սխալանաց մէջ թաղեալ ու կործանեալ գիտնական Սիմոն խալֆային. յայտ լիցի և այս րեղ, մեծարելի խաթուն, թէ հանելու ես զգաւակ քո արդի անգոտտանէն որոմի: Կատարեցի զպարտք իմ, խաթուն, և ապերսեմ զթողութիւն, ասեց տիրացուն և տեղից վեր կացաւ:

— Զնա չնորհակալ եմ տիրացու, շատ չնորհակալ եմ տեղեկութիւններիդ համար և շատ վշտացած, ասեց մայրս և տեղից վեր կացաւ. հօր հետ կ'իսօսեմ:

— Աղերսեմ զթողութիւն, կրկնեց տիրացուն և խոր գլուխ տալով մօրս, հեռացաւ:

Երբ նա գուրս գնաց, ես գուրս թռա իմ դարանից և իմ վշտացած ու ապշած մօրս կրկին կատաղութեամբ գոռացի:

— Սուտ է, սուտ է, սուտ է խօսում «թոփալ գեղը». խալֆայի ճկութիւն չի արժում և նորա ոտն է խածում...

Այս ասելով ես գուրս թռա տանից և մինչև Մանուէլինց տուն մէկ վազեցի:

Մանուէլը արդէն ինձանից առաջ գիտէր ամեն ինչ. գուրս եկաւ, որ Յունանը մեր տանից առաջ ման էր եկել բոլոր միւս աշակերտների տները և նոյն լիւրը զրպարտութիւններն արել, թէ խալֆայից իւր վրէժը առնելու և թէ իւր նոր բացելիք գալրացի համար աշակերտներ որսալու:

— Ամեն տեղ եղել է արդէն, ասեց Մանուէլը, միայն մեր տունը չէ եկել և չի էլ գա, որովհետեւ գիտէ, որ եթէ գա սեռեակի չէմքի առաջը

հօր կ'փորեմ և վերան կ'ծածկեմ, որ տուն չմըտած, մէջն ընկնի և միւս ոտն էլ կտորւի:

— Բայց, Մանուէլ, այդ անպիտանի մուրազը փորը պիտի թողնել, մի բան պիտի մտածել ախար:

— Երբ եկար, ես էլ այդ էի մտածում, պատասխանեց Մանուէլը, իմ կարծիքով լաւ կ'լինի գնալ ու խալֆային ամեն բան պատմել, նա գիտէ, ինչ կանէ:

Մենք վճռեցինք այդպէս էլ անել և ես գուրս եկա տուն գնալու:

Բայց երևի, այդ օրը վիճակած էր ինձ միշտ Յունանին պատահել:

Արդէն երեկո էր, երբ Մանուէլինց փողոցից ծուեցի և մտա քաղաքի փողոցներից ամենամեծը, երբ յանկարծ իմ բթի տակը մի գուռ բաց ւեց և միջից գուրս եկաւ ճիշտ իմ գլմս... տիրացու Յունանը:

Իրիկնապահին, այստեղ, մեն-մենակ և յանկարծ տիրացու Յունանը...

Առաջին շարժումս եղաւ փախչել, թէկուզ գէտն ընկնելու համար՝ փախչել, բայց նոյն բոպէին այնպիսի մի զարմանալի բան կատարեց, որ ես, սարսափս մոռացած և զարմանքից բարացած, տեղն ու տեղը կանգնած մնացի. ինձ

տեսնելուն պէս ինքը տիրացու Յունանը երեսը
ծածկելու փորց արեց և այնպիսի արագութեամբ
ֆախաւ և մօտակա նեղ փողոցներից մէկի մէջ
չբացաւ, որ մի կազ մարդուց երբէք չէր կարելի
սպասել:

Ես զարմացած շուրջս էի նայում. և ստու-
գում, թէ որտեղից գուրս եկաւ տիրացուն. և
ամեն բան պարզեց, առաջս բացւած գուռը քա-
ղարի ժանդարմների զլխաւորի գունն էր:

Այս անգամ մի բոլորովին ուրիշ, անծանօթ,
աւելի ահեղ ու մեծ ահ սարսեցրեց ինձ և ես
նոյն արագութեամբ, ինչպէս և մատնիչը, վազե-
ցի և տուն ընկաւ.

ԽԱՎՓԱՅԻՆ ՁԵՐԲԱԿԱՆՈՒՄ ԵՆ

Ամեն ինչ կազմ ու պատրաստ էր. մեր դա-
ստանն միջից աշտկերտական նոտարանները
գուրս էին տարել և զօրանց տեղերը հանդիսա-
կանների համար աթոռներ էին շարել. սենեակի
պատերը զարդարել էին պատկերներով, դրա-
սանդներով, պսակներով, տերևներից ու ճիւղե-
րից հիւսւած չղթաներով ու գոյնզգոյն դրօշակ-
ներով:

Ճիշտ մուտքի գէմուղէմը, մի մեծ պսակի մէջ
և գեղեցիկ դրօշակների տակ, կախւած էր Մա-
միկանեան հերոսի պատկերը, սաղաւարտը զլխին
և խաչը ձեռին:

Վարդանանց տօնի նախնիքաց օրն էր:

Մեր խալֆայի հետ մենք ման էինք գալիս
դաստանն մէջ և հիացմունքով նայում մեր աշ-
խատանքի արդիւնքի վերա:

Խալֆան հրաշայի տրամադրութեան մէջ էր

և հետևեց հանձարներ էր անում: Հրաշալի է, տղերք, հրաշալի ենք սարքել զահլիճը. տեսներ փաղը ինչպէս կանցնի. էրնէկ, տղերք, չարսւնակեց նա, այնքան կենդանի մնայի, որ բռան տարի յետո տեսնէի, թէ էգուցա օրը դուր ինչպէս պիտի անց կացնէիր. արդեօր նոյն զգացմունքներով, ինչպէս հիմա, թէ, տարւած ձեր առօրեա զործերով, անտարբեր բոլորովին...

Մանուէլ, ընդ ես բահանա կուզենայի տեսնել «նորահրաշը» երգելիս, կամ ժողովրդին քարոզ խօսելիս, ընդ, Սարգիս, վարժապետ կուզենայի տեսնել, այսպէս հանդէսներ սարքելիս, ինչպէս ես, աշակերտներով շրջապատւած, ընդ, Գրիգոր, աղինւ արհեստաւոր կուզենայի տեսնել, որ իւր գաւաղներով շրջապատւած, եկեղեցի է գնում նահատակների հոգեհանգստին մասնակցելու. ձեզ բոլորիդ, տղերք, իրանց պարտքը կատարող, իրանց երկիրն ու աղքը սիրող, այս օրով ոգևորւող տղամարդիկ կուզենայի տեսնել, որ մեռնելու էլ լինէի, նոր կեանք առնէի...

Այսպէս էլի երկար խօսեց տղոց հետ խալխան և արձակեց:

Մնացիներ ես և Մանուէլը:

Մենք մօտեցանք խալֆային, և ինչպէս որ խորհուրդ էինք արել, պատմեցինք նորան Յու-

նանի արարքները, թէ զրպարտութեան նպատակը թէ նորա մեր տները գալը և թէ ժանգարմի մօտ դնալը:

Խալֆան մտածմունքի մէջ ընկաւ.

— Յունանք անգութ ու վատ է, ասեց նա, բայց չկարծեմ թէ այդ աստիճան... սակայն թղթերիս կարգի բերելը վնաս չի ունենալ, աւելացրեց նա ինքն իրան և հեռացաւ իւր սենեակը: Վերջապէս եկաւ այգրան երկար սպասած հանդիսաւոր օրը...

Այդ աւուր բոլոր մանրամասնութիւնները տպաւորւած են մտքիս մէջ, կարծես ամեն ինչ մի երկու ժամ առաջ կատարեց:

Ահա մենք, բոլոր աշակերտներս, ամենանոր շորերս հագած, սանրւած, մարրւած, վերադառնում ենք եկեղեցուց ուսումնարան, ուր արդէն հաւաքւել են մեր ծնոյները, և այլ բազարացիք և բռնել են իրանց յատկացրած տեղերը:

Ահա մենք բարձրանում ենք մեր ձեռքով շինւած դարեմանդակի վերա և խալֆայի տւած նշանով սկսում ենք հանդիսաւոր կերպով «նորահրաշը»...

Ժողովուրդը խիստ բաւական էր և կուզենար կրկնութիւնը լսել, բայց մենք էլ չենք երգում, դեռ չատ բան կա ետեից...

Ահա մենք երկու մասի ենք բաժանվում, տեղ ենք բաց անում խալֆայի համար ու երբ նա բռնում է իւր տեղը, մենք լայն կիսաշրջանի ձևով շրջապատում ենք նորան։ Նա, մի թղթի կտոր ձեռքին, հանդիսաւոր ձայնով սկսում է այսպէս. Մեծարգո հանդիսականներ, իրրի մի հայ, տեղիս դպրոցի ուսուցիչ, իմ սեպուէն պարտականութիւնն եմ համարում մի երկու խօսքով յիշեցնել ձեզ այս մեծ աւուր ահագին նշանակութիւնը, թէ անցեալում և թէ ներկայում մեր ամբողջ ազգի համար... Տառն և չորս դար սորանից առաջ, երբ դժբաղդ հայ ժողովուրդը դարձեալ հեծում էր անտէր ու անպաշտպան, ինչպէս ներկայումս...

Բայց սա ի՞նչ չարագուշակ ձայներ են գալիս մուտքի կողմից, ում համար են փափսում այսպէս. «եկան, եկան», սա ի՞նչ իրարանցում է ժողովրդի մէջ, որ բանի գնում սաստկանում է, այս սրտեղից եկաւ Յունանը, ախար նա մինչև հիմա չկար դահլիճում և ինչո՞ւ է նա այդպէս վատ, ինքնաբաւական կերպով ժպտում, սա ի՞նչ է, ինչո՞ւ յանկարծակի խալֆան այնպէս գունատւեց և խօսքը բերանը մնաց, բայց ինչո՞ւ է փախչում ժողովուրդը...

Ահ, տխուր, վատ յիշողութիւններ, ահ, անի-

բաւ անխիղճ ժամանակներ, որ թունաւորում էիր նոյն իսկ անգիտակից մանկական օրերը, գնար ու երբէք, երբէք յետ չ'գար...

Խուղարկութիւն էր, ժողովի արդելում...

Մինչ ժողովուրդը հաղձեալ խառնելով մուտքի մօտ, փախչելու ջանք էր անում, նորան կիսելով յանկարծ ներս մտաւ ոստիկանական պրիստաւը մի խումբ ստորին ծառայող ժանդարմներով ու սոսիկաններով շրջապատւած և վայրենի ձայնով դռաց.

— Ни съ мѣта

Ժողովուրդը իւր տեղում միտւած մնաց:

Երկու ոստիկան մուտքի մօտ դնելուց յետո, ոստիկանական պրիստաւը երկու ժանդարմների հետ շտապեց, ժողովուրդը ճզելով, գէպի ամբիոնը, այնտեղ ուր կանգնած էինք մենք ու մեր խալֆան...

Խալֆան տմեն ինչ հասկացաւ։ Թէպէտ սաստիկ գունատւած, նա հանգիստ կանգնած էր և անկող հիւրերի մօտենալուն էր սպասում։ Երբ սորանր արդէն մօտ էին իրան, խալֆան դարձաւ գէպի մեղ և կամաց առեց.

— Մ'հար բարեաւ, դաւակներո, ինձ բռնելու են գալիս, հանդարտ կացէք, մի վախենաք:

Մինչ այդ, մենք փոքրիկներս ապշած՝ կա-

տարածին էինք նայում, հետզհետէ հասկանալով
բանի էութիւնը՝ յանկարծ ամբողջ գահլիճը թրն-
դաց մեր ազիտորմ ազազակներից ու լացից:

Մանուէլը լալնով թռաւ ու կանգնեց խալ-
ֆայի մի կողմը, հս միւս կողմը, միւս աշակերտ-
ները կենդանի օդակի մէջ չըջապատեցին մեզ,
բայց ժանդարմների երկու ուժգին հարածը գէն
չսրտեցին ու ցրեցին մեզ, ինչպէս արջի թա-
լծը մի մեղուտար և մենք վեր թափեցինք
վայնասունով գէս ու գէն: Ոստիկանը խից ու
տարաւ մեղանից մեր խալֆային...

Մի հարց միայն տուց խալֆան.— ինչո՞ւ,
ինչո՞ւ համար, բայց պատասխան չտուցաւ:

— Молчать и не рассуждать, գոռաց
ոստիկանական պրիստաւը, տանելով խալֆային:

Ժողովուրդը լուռ դողում էր խռնելով
կանգնած տեղը և ծակ էր օրմնում, որ փախչի
ու գլուխն ազատէ, բայց դռան մօտ կանգնած
պօլիցականները ոչ որի դուրս չէին թողնում,
խոյ ժանդարմները գրում էին բոլոր հանգիստ-
կանների անունները:

Խեղճերի հանգէտը սուգ դարձաւ, ուրախու-
թիւնը—գառն կսկիծ ու խոր անպատուութեան
և անարդանքի զգացմունք:

Մինչ իւր օգնականները ժողովրդին էին զը-

բում, ոստիկանական պրիստաւը խալֆային դուրս
էր բերում ժողովրդի խուռն բազմութիւնից,
աջ ու ահեակ ձեռքի ու ոտքի հարածները բա-
ժանելով:

Մանուէլը խալֆայի փեշից բռնած գնում էր
հտեից. բանիցս անգամ ոստիկանական պրիս-
տաւը նորան ամենակոպիտ կերպով գէն հրեց,
բայց Մանուէլը առանց ուշադրութիւն դար-
ձնելու դորա վերա, նորից բռնում էր խալֆայի
կողքին իւր տեղը:

Բայց ահա նորանք դռանը մօտեցան:

Այդտեղ, պատի մօտ, ժողովրդի թիկունքնե-
րի հտեր թաղնելով, կանգնած էր տիրացւ
Յունանը, նորա վատ երեսի վերա յալթանակը
արտայայտում էր այնպիսի զարշիկ կերպով,
այնպիսի կեղտոտ ու ցած ժպիտով, որ նորա
երեսին մէկ նայողը, նորից նայի կ'ստրէր:

— Ահա մատնի՛չը, գոռաց յանկարծ Մանուէ-
լը, երբ Յունանին տեսաւ և անպատուի ուժով
ու ճարպիկութեամբ ճեղքեց ժողովուրդը, յալ-
տեց Յունանի մօտ, երկու ալտին այնպիսի
ապտակներ տուց, որ մատները գրոշմեցին մատ-
նիչի գունատ երեսին:

— Ահա մատնի՛չը, խալֆա, գոռաց նա նորից
անասիկի կատաղութեամբ և խելագարի ուժով

բոնեց տիրացուի կոկորդին ու սկսեց խեղդել...

— Պօմօղի, ֆշշաց խեղդում ձայնով տիրացուն, ոտտիկանին գիմկով, պօմօղի գօսպօղին բրիտաւ։

Բայց տիրացուն հիմա օգնութեան հասնելը շատ դժուար էր խիտ ամբոխի միջից և Մանուէլը անտոկի կատաղութեամբ, համարեա ինքնամոռացութեան մէջ՝ լուծում էր մեր սիրելի նահատակող խալփայի վրէժը։

— Քեզ քո ստները չեն օգնի, գտնում էր Մանուէլը, կամ կ'ստակեցնեմ քեզ, կամ ինքս սող չեմ մնալ։

— Սիրեցեալ ժողովուրդ, օգնութիւն հայցեմ, փրկեցէք զիս, նորից ազադակեց Յունանը, բայց ապարդիւն. ամեն որ հիմա իւր դարդն էր լալիս։

— Լսեցէք, գտնում էր Յունանի կոկորդը սեղմելով Մանուէլը, ժանգարմին ինքն է բերել, տեսնույր կա, ինքն է մատնել մեզ բոլորիս և մեզնից օգնութիւն է խնդրում, ահա ըեզ օգնութիւն, ահա ըեզ օգնութիւն...

Վերջապէս, ուժառու Յունանը, որ ժողովրդի խտութեան պատճառով ոչ չարժեկու հնարաւորութիւն ունէր ու պաշտպանելու և ոչ էլ

փախչելու, չգիմացաւ և վար գլխուց, շարունակելով տակից աշխարհի և օգնութիւն պահանջել։

Երկու ստորին ստտիկան վերջապէս կարօղացան ժողովուրդը ճեղքել և Յունանին Մանուէլի ձեռից ազատել։

Նորանք բոնեցին Մանուէլին և ստտիկանական պրիտաւի հրամանով նորան ևս ձերբակալեցին և բարչ տւեցին խալփայի մօտ։

Ուժառու, երկիւղից զեղնած Յունանը, ստիկանդնեց և սկսեց գանգատել այս անգամին ժողովրդի աչքին թող փչելու համար։

— Է՞ր տուժեցի այսպէս սաստիկ. բանդի սիրեմ գուսուցիչն իմ, բանդի ցաւիմ ի վերա դրժբազդութեան նորա... աւաղ, աւաղ մեղաւորաց ամբարշտաց, բայց ես ներեմ, ներեմ նոցա և փրկութիւն հայցեմ ի տեսնել հողուցն նոցա... Վերջապէս ժողովրդի անունները գրելուց յետո, պրիտաւը հրամայեց բանալ դռները։

Անկաշնոն երամակի նման դուրս փախաւ ժողովուրդը, հետով, միմեանց հրհրելով, շատերը վերաբերաններն ու գտակները մոռացած կամ կոխքած։

Մ'նացինք սենեակի մէջ ձերբակալւած խալ-

ֆան, Մանուէլը, Գրիգորը և մի բանի ուրիշ աշակերաններ և ստականական ծառայողները:

— ВЗЯТЬ ИХЪ ВЪ ТЮРЬМУ, կոսկիտ ձայնով կարգադրեց սրիստաւը և ձերբակալածները առաջ գնացին:

— Մ'եար բարեաւ, զուակներս, ասաց խալֆան, արտասուրն աշերին վերջին անգամ մեզ հայելով, չմոռանար՝ եղեր ծառա ձեր հայրենեաց:

— Ես հեռոյ եմ խալֆա, ասեց Մանուէլը խալֆայի ետեից գնալով:

Ես ու Գրիգորը լալով գնացինք. ձերբակալածների ետեից մինչև բանդի դուռը, որ ծանր ու անգուլթ կերպով փակւեցին նորանց յետեից:

Սորանից յետո ըիշ բան մնաց ասելու: Երկու թէ երեք օրից յետո Մանուէլին, ի հարկէ, բաց թողեցին բանալից, բայց ոչ խալֆային:

Նորան շատ երկար պահեցին և յետո Տաճկաստան ուղարկեցին, իբրև մի անցալծուլթ շունչով, անբարեմիտ տաճկահպատակի:

Տիրացու Յուսէֆին իւր նստատեղին հասաւ. իսկ այն տան մէջ, ուր մեր զպրօցն էր, նա իւր

վարժատունը բացեց հանդերձ աւետարանով, նաւրեկով, բանոնով և փալախայով, բայց թէ ինչպէս գնաց նախա գործը, չեմ կարող ասել, արովհետև շատ շուտ Սիմոն խալֆայի ձերբակալութիւնից յետո՝ մենք ողջ ընտանիքով Թիֆլիզ տեղափոխուեցինք:

ՔԱՆՆ ՏԱՐԻ ՅԵՏՈ

Ես արդէն վաղուց է տաւրակ էի համարտա-
րանք, առն ու տեղ էի եղել և Տփլիսում բը-
ժշկութեամբ էի պարապում:

Զմեռ էր. Յունւար ամսի մէջն էր: Թիֆլիզի
ամենացուրտ տարիներից մէկն էր:

Օրւա աշխատանքից վառտակած, ես վառել
էի տեղ առանձնասենեակիս բախարին և կնոջս
հետ, բախարու առաջ նստած, լի էինք խմում
և օրւա չարիքները առնում ու գնում... Յան-
կարծ մեր գրտի դռան գանգը տեղին և, մի եր-
կու րոպէ չանցած, ծառան ներս եկաւ և յայտ-
նեց, որ մի քահանա ինձ տեսնել է ուզում:

— Քահանա, ինչ քահանա, մեր ծանօթներից
է, հարցրի ես:

— Ոչ, ծանօթ մարդ չէ:

— Ապա ուրեմն դու չասացիր, որ ես ժամը
ուժից յետո հիւանդներ չեմ ընդունում:

— Ասացի, բայց չի գնում, ասում է՝ հիւանդ
չէ, այլ կարեւոր գործ ունի:

— Դէ ներս հրաւիրիր, ասեցի ես մի լծկի
տհաճութեամբ ծառային և կինս դուրս գնաց:

Մի երկու րոպէից յետո, սենեակիս դու-
ռը բացւեց և երս մտաւ մի քարձրահա-
տակ ու նիհար մարդ, հին ֆարաջան վրան և
զիւզացի քահանայի գտակը գլխին. նորա հաստ
և երկար ընշացքը եղեամբով էր ծածկւած և տա-
կից երևում էր նորա փականքի պէս բեզմած
չրթունքները, նորա խիտ յանքերի տակից,
խիտ խոժոռ ու խոր հայեացքով փայլւում էին
մեծ, խելացի և զեղեցիկ կապոյտ աչքերը. սրի
ահագլին սպին, որ սկսւում էր նորա ճակատի մի
կողմից և վերջանում հակառակ կողմի այտի վե-
րա՝ տալիս էին այդ քահանայի երեսին մի խր-
րսիտ, քաջարի, մինչև իսկ յանդուգն արտայայ-
տութիւն:

— Ողջոյն, ասեց նա, ներս մտնելով և մի
երկու քայլ ինձ մօտենալով:

— Ողջոյն ձեզ, պատասխանեցի ես վեր կե-
նալով, համեցէր խնդրեմ, տէր հայր:

Քահանան նստեց առանց այլ և այլութեան
իրան առաջարկած աթոռին:

— Ինչպէս կարող եմ ձեզ ծառայել:

— Յարգելի պարոն, խօսեց քահանան, մի
զարմանաք անժամանակ այցելութեանս. ինձ քե-
րած է այստեղ ժողովրդի ցաւը և կարիքի մեծու-
թիւնը: Թէ ինչ եկաւ Ստանո գլխին, ձեզ, իրրի
բանիմաց ազգայինի, յայտնի է... զիւրը, ուր ես
քահանա էի, ինչպէս և շրջակա գիւղօրայր, բա-
րութանդ եղաւ և այրեցաւ թշնամու ձեռամբ,
չնայած ուժգին ու երկարատե գիմադրութեան,
ուր մենք կուեցինք մէկը հարիւրի զէմ, ու մենք
զոհեցինք մեր սիրելիներին, զաւակներին... Դա-
ռը յիշողութիւններից քահանայի խոսքի աշի-
րը յանկարծ սեկն տւեցին և երեսի երկար
սողին շառագունեց... Կարճ ասեմ, ասեց նա մի
զայրացած մարդու կարուկ եղանակով, օգնութիւն
է պէտք՝ քանդուածը վերականգնելու, բազմաթիւ
հաց տալու և ահա ձեզ Սրբազանի ձեռօր վաւե-
րացրած ժապաւինեալ մատեանը:

Երբ ես վեր առի մատեանը, որ իմ տուրքը
գրեմ, կարծես այդ մարդու գրգիւը մի փօրր
անցաւ և նա աւելի մեղմ ձայնով ասաց:

— Օգնեցէք, օգնեցէք, եղբւր ծառա ձեր հայ-
րենեաց:

Նոյն րոպէին գրիշը ձեռիցս վայր բնկաւ.
այնպիսի քաղցր, հին յիշողութիւններ էին զար-
թեցնում այդ չորս խօսքը իմ մօրի մէջ... Սի-

մոն խալփան, իմ սիրելի Մանուէլը, Գրիգորը,
մեր զատատուներ, պարակեր...

— Ներողութիւն, տէր հայր, ասեցի ես, ինչ-
պէս ասեցիր:

— Ասում եմ՝ եղբւր ծառա ձեր հայրենեաց:

— Ինչ զեղեցիկ խօսք է... Խօսակցիս երեսի
վերա ես երեացին քաղցր յիշողութիւնների նը-
շաններ:

— Իմ պաշտելի ուսուցչիս խօսքն էր դա...
ասեց նա համարեա ինքն իրան:

— Ներեցէք համարձակութեանս, ասեցի ես
աւելի և աւելի յուզելով, բայց ինչպէս էր նո-
րա անունը:

— Սիմոն խալփա էր անունը, պատասխանեց
քահանան նոյնպիսի կամաց ձայնով:

— Սիմոն խալփա...

— Ինչո՞ւ էր զարմանում...

— Բայց ախար նա իմ էլ Սիմոն խալփան էր:

— Ինչպէ՞ս, դուք Օ...ում, Սիմոն խալփայի
մօտ սովորե՞լ էր:

— Տէր հայր, ձեր անունն ինչպէս է, ձեր ա-
նունը խնդրեմ:

— Հօգեորական անունս է Սահակ, աշխար-
հականս էր Մանուէլ:

— Մանուէլ... Մանուէլ, դու ինձ չես ճա-

հաշում, գոշեցի ես և գրկեցի նորան, շնո յիշում Սարգին, ես Սարգիս Թումանեանն եմ:

— Սարճ...

— Մանուէլ...

Մենք գրկախառնեաժ լաց էինք լինում ուրախութիւնից, մինչ կինո, զարմացած, բաց գունից մեզ էր նայում:

— Սիրելիս, գոշեցի ես հիմա կնոջս գիմելով, ախար սա Մանուէլն է, իմ սիրելի Մանուէլը, իմ միակ, ազնիւ բնկերը...

Եւ նորից ես և Մանուէլը գրկախառնեցինք, նորից իրար նայեցինք, և նորից արցունքները գեացին մեր աչերից...

— Մանուէլ, գոշեցի ես, Մանուէլ, իոկ նա, նա ինչ եղաւ:

— Նա նահատակեց էրզերումում, պատառլանեց Մանուէլը, խորին, սրբազան լրջութեամբ և սառի կանգնեց այդ յիշուցութեան առաջ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0370121

13364